
Rapport over de roof en gedwongen verkoop van vastgoedbezit van joden en de rol van de gemeente Winterswijk bij roof en rechtsherstel tijdens de Tweede Wereldoorlog en de jaren daarna

Joods vastgoed in Winterswijk 1943-1950

Maarten-Jan Vos
Historisch onderzoek & meer

Januari 2022

**Rapport over de roof en
gedwongen verkoop van
vastgoedbezit van joden en de
rol van de gemeente Winterswijk bij
roof en rechtsherstel tijdens
de Tweede Wereldoorlog en
de jaren daarna**

Inhoud

Inleiding en onderzoeksvragen	5
Deel 1: Algemeen	7
1 Roof van joods vastgoed in Nederland	7
2 Rechtsherstel	10
3 De Joodse gemeenschap van Winterswijk voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog	12
Deel 2: Onderzoek	14
4 Beheer en verkoop in Winterswijk	14
4.1 Overzicht van geroofd vastgoed	14
4.2 Panden en percelen aangekocht door de gemeente	15
4.2.1 Tuinstraat	17
4.2.2 Het synagogecomplex	19
4.2.3 Tuunterstraat 38	23
4.2.4 Kloetenseweg 30	25
4.2.5 Dennendijk	25
4.2.6 Percelen aangekocht door burgemeester Bos	27
4.3 Leeghalen van joodse woningen	29
5 Rechtsherstel en heffingen in Winterswijk	30
5.1 Heeft er rechtsherstel plaatsgevonden?	30
5.2 Achterstallige belastingen	32
Deel 3: Afronding	34
6 Inleiding	34
6.1 Onderzoeksvragen	34
6.2 De betrokkenheid van de gemeente Winterswijk	35
6.3 Afsluitend	36
Afkortingen	38
Literatuur	39
Archieven	40
Websites	40
Bijlage 1	

Woonhuis en
voormalige joodse school
naast de synagoge

Foto: Henk Vis

Inleiding en onderzoeksvragen

Er is in 2020-2021 veel aandacht geweest voor de roof van joods vastgoed tijdens de Tweede Wereldoorlog. In uitzendingen van Pointer/Monitor en op internetplatform Follow the Money werd de aandacht gevestigd op panden in Eindhoven, Winterswijk, Den Helder, Leiden en Oldenzaal waarvan de geschiedenis van roof en rechtsherstel niet duidelijk is.

Aanleiding van de uitzendingen was de digitalisering van de *Verkaufsbücher*, de administratie van verkoop van joods vastgoed aan oorlogskopers. Ongeveer 7000 transacties in die *Verkaufsbücher* getuigen van de verkoop van joods onroerend goed, buiten de joodse eigenaren om en zonder dat ze een cent van de verkoopsom zagen. Vanaf september 1941 moesten alle joodse huisbezitters hun bezit in beheer geven bij de *Niederländische Grundstücksverwaltung*, de Duitse rooforganisatie die de percelen verkocht. Na de oorlog moesten de joodse eigenaren of hun nabestaanden rechtsherstel aanvragen over het geroofde vastgoed. Hoe is dat rechtsherstel verlopen en is er daarmee werkelijk 'recht' gedaan, in morele en financiële zin? Dat is de vraag waar het om gaat.

De geschiedenis van het rechtsherstel zelf is er inmiddels een van meer dan 75 jaar. Volgens historicus Raymund Schütz bevinden we ons nu in de derde ronde van rechtsherstel nadat er twee eerdere rondes te onderscheiden waren. De eerste ronde was vlak na de oorlog. De Nederlandse regering had in Londen het rechtsherstel voorbereid met een aantal wetsbesluiten en vanaf 1944 werden deze in de praktijk gebracht. Er werd teruggaaf geregeld van uiteenlopende geroofde goederen en tegoeden zoals verzekeringen, effecten, kunst en waardevolle objecten, geld, vastgoed, bedrijven etc. Het rechtsherstel duurde tot diep in de jaren 50 en was voor de getroffen en vaak een moeizaam en lang proces.

De tweede ronde begon halverwege de jaren 90 en eindigde met de z.g. Maror gelden in 2000: een bedrag van 347 miljoen euro van het Rijk, verzekeraars, banken en de effectenbeurs om de tekortkomingen in het naoorlogse rechtsherstel te compenseren. Dit bedrag was gebaseerd op het onderzoek van diverse commissies, zoals de Commissie Kordes. Daarmee zou finaal recht gedaan zijn.

Totdat in 2014 en 2015 werd aangetoond dat de Gemeente Amsterdam na de oorlog erfpachtcanon had geïnd van joden over de oorlogsjaren en zelfs boetes had geheven. Daarom besloot de burgemeester van Amsterdam dat er een bedrag van € 10 miljoen tegenover dit onrecht moest staan voor de joodse gemeenschap en dat is ook ter beschikking gesteld. Hiermee maakte burgemeester Van der Laan in feite een begin met een nieuwe ronde van rechtsherstel. In 2016 werd vervolgens door Robin te Slaa een casus in Den Haag aangetoond waarin de joodse huiseigenaar David Simons werd aangeslagen voor achterstallige erfpachtcanon. Ook werd er in Den Haag achterstallige straatbelasting geïnd. Daarom besloot de gemeente Den Haag om een bedrag ter beschikking te stellen, net als daarna Utrecht. Daarmee kwamen we in een nieuwe, derde fase van rechtsherstel die vooral naar de rol van de gemeenten kijkt bij de ontrecting van joden. Daarnaast gaf de genoemde digitalisering van de *Verkaufsbücher* een impuls aan nieuw onderzoek op gemeentelijk niveau¹.

¹ Schütz, Raymund, 'Het eeuwig terugkerende rechtsherstel (1954-2017)' (2018). In: *Pro Memoria. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden*, 20e jrg. (2018) aflevering 1, p. 118-141. Zie ook: Blauw, Maili, *Roof en rechtsherstel in Haarlem. Vastgoed uit joods bezit en de rol van de gemeente tijdens de bezetting en de naoorlogse jaren* (rapportage, december 2021), p. 4-6. In Leeuwarden is inmiddels ook aangetoond dat een aantal joodse huisbezitters na de oorlog straatbelasting betaalde over oorlogsjaren dat hun pand niet door hen gebruikt kon worden, zie: *Roof en rechtsherstel. Rapport inzake de gedwongen vervreemding en de hervreemding door rechtsherstel van onroerende goederen van joodse eigenaren en erfpachters in de gemeente Leeuwarden, alsmede de afwikkeling van eigendomsgebonden betalingsverplichtingen dienaangaande gedurende het tijdvak 1941-1957* (Rapportage Historisch Centrum Leeuwarden, 2021), p. 26-28. Zie ook: Slaa, Robin te, 'Daar dit een immorele aanslag is'. *De houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955* (Den Haag: De Nieuwe Haagsche 2017), p. 149-185.

Onderzoeksvragen

In de *Verkaufsbücher* staan 38 panden binnen de gemeente Winterswijk. De gemeente heeft opdracht gegeven om de roef en rechtsherstel van die panden te onderzoeken. Zijn alle panden na de oorlog teruggegeven aan de rechtmatige –oorspronkelijke- eigenaren? En onder welke voorwaarden? De rol van de gemeente is daarbij van belang. Die rol kan tweërlei zijn, gebaseerd op eerder onderzoek. Ten eerste: heeft de gemeente joods vastgoed gekocht tijdens de oorlog, en zo ja, hoe is het rechtsherstel daar verlopen na de oorlog? Ten tweede: zijn er achterstallige heffingen opgelegd aan joodse eigenaren na de oorlog over de oorlogsjaren dat zij niet over hun pand konden beschikken en eigenlijk geen eigenaar waren? Zoals we zagen is dat in Den Haag en Amsterdam gebeurd met straatgelden en met erfpachtcanon. Tot slot gaat dit rapport kort in op de roef van landbouwgronden. Die moesten de joodse eigenaren onder dwang verkopen, nog voordat bebouwd vastgoed aan de beurt was. Is die roef van landbouwgronden in Winterswijk voorgekomen en zo ja, rechtvaardigt dat verder onderzoek?

De onderzoeksvragen zijn:

- Zijn alle 38 panden na de oorlog teruggegeven aan de oorspronkelijke joodse eigenaren of hun erfgenamen?
- Onder welke voorwaarden zijn de panden teruggegeven en moesten de joodse eigenaren daarvoor kosten maken?
- Heeft de gemeente Winterswijk een rol gespeeld in de roef van joods vastgoed? We weten dat de synagoge verkocht is aan de gemeente en in de *Verkaufsbücher* staan nog drie panden die aan de gemeente zijn verkocht. Hoe is daar het rechtsherstel gegaan?
- Inventarisatie van de roef van joodse landbouwgronden in Winterswijk. Kwam dit voor en over hoeveel percelen hebben we het?
- Onderzoek naar heffingen, d.w.z. gemeentelijke heffingen die aan joodse slachtoffers of nabestaanden achteraf werden opgelegd over de oorlogsjaren, dus juist de jaren dat zij niet over hun huis konden beschikken. Kwam dit voor in Winterswijk? En zo ja, op welke schaal?

Dit rapport bestaat uit drie delen. In het eerste deel besteed ik kort aandacht aan de geschiedenis van roef van joods vastgoed en het rechtsherstel in Nederland in het algemeen. Daarna focus ik op de joodse gemeenschap van Winterswijk voor en tijdens de oorlog. Deel 2 is de kern van het rapport en het eigenlijke onderzoek. Ik ga in op de roef in Winterswijk van zowel huizen als landbouwgronden. Eerst kijk ik naar alle percelen in Winterswijk. Dat heeft geresulteerd in een lijst met geroofde panden en gronden in *bijlage 1* en een antwoord op de vraag of er wel of geen sprake was van rechtsherstel. Daarna beschrijf ik roef en rechtsherstel van de percelen die de gemeente kocht. Tot slot besteedt deel 2 aandacht aan de vraag of er achterstallige heffingen werden opgelegd aan joodse eigenaren door de gemeente Winterswijk. Het derde deel is de conclusie en beantwoordt puntsgewijs de onderzoeksvragen.

Een klankbordgroep bestaande uit Mirjam Schwarz, voorzitter joodse gemeente Winterswijk, Henk Vis, werkgroep Leren van de oorlog, en Wim van Gelder, oud-commissaris van de Koningin van Zeeland en inwoner van Winterswijk, heeft advies uitgebracht tijdens de loop van dit onderzoek. De verantwoordelijkheid voor de tekst ligt geheel bij de auteur.

Deel 1. Algemeen

1 Roof van joods vastgoed in Nederland²

Met de bezetting van ons land viel Nederland onder het naziregime. Nederland kreeg een burgerlijk bestuur onder Rijkscommissaris Seyss-Inquart en dat is een van de vaak genoemde redenen dat de Jodenvervolging in ons land zo succesvol was vanuit nazi-perspectief. Het relatief zwakke burgerlijk bestuur liet meer speelruimte voor de vervolgingsinstanties als de SD en Sipo o.l.v. van Hanns Rauter en Wilhelm Harster. Zij zouden in de loop van de oorlog het initiatief op het gebied van de Jodenvervolging naar zich toe trekken. Dat met de nazi-heerschappij in Nederland een antisemitisch regime aan de macht was gekomen, was al duidelijk door de gebeurtenissen in Duitsland in de jaren 30. Daar waren joden massaal ontrecht, getreiterd en tot tweederangsburger gemaakt. De Neurenberger wetten en de Kristallnacht waren maar twee van een hele reeks dieptepunten op dit gebied. Voordat de oorlog uitbrak had de helft van de Duitse joden het land verlaten. Van die vluchtelingen zouden er ongeveer 20.000 in Nederland terechtkomen³.

In Nederland volgden de anti-joodse maatregelen vanaf juni 1940 zich eerst aarzelend maar vanaf 1941 in een hoog tempo op. Aan de vooravond van de deportaties, juli 1942, waren de joden volledig ontrecht, waren ze bijna al hun bezittingen kwijt, mochten ze op veel openbare plekken niet meer komen, moesten ze op bepaalde tijden boodschappen doen, mochten ze geen vervoermiddelen meer bezitten en moesten ze de ster dragen. Bekende anti-joodse maatregelen, uitgevaardigd in Duitse verordeningen (VO's), waren het ontslag van joodse ambtenaren, de registratie van joodse Nederlanders (VO 6/1941), de roof van bedrijven (VO 189/1940 en VO 48/1941), de Liro-verordeningen die joden verplichtten gelden en waardevolle spullen in te leveren (VO 148/1941 en VO 58/1942). Vanaf 15 september 1941 verschenen overal bordjes met de tekst 'Voor joden verboden' in parken, cafés, schouwburgen en andere openbare plekken. Voor dit verhaal zijn twee VO's van belang: VO 154/1941 over de aangifte van joods bebouwd vastgoed en VO 102/1941 over de gedwongen verkoop van joodse landbouwgronden⁴.

Huizen

Verordening 154/1941 bepaalde dat alle joodse huizenbezitters hun vastgoed moesten aangeven bij een nieuwe Duitse instantie: de *Niederländische Grundstücksverwaltung* (NGV), ook wel de Nederlandse Administratie van Onroerende Goederen genoemd. Deze rooforganisatie nam de percelen in beheer en daarvan werd een aantekening gemaakt in het kadaster. *Beheer* is een verhullende term en werd gebruikt om er een semi-juridisch tintje aan te geven. Het betekende gewoon dat de joodse eigenaar niet meer over het pand kon beschikken, geen huren meer kon innen of zelf huur moest gaan betalen. De VO verwoordde het zo: "De Nederlandsche Administratie van Onroerende Goederen is na de overname van het beheer bevoegd tot het verrichten, zoo in als buiten rechte, van alle rechtshandelingen en anderszins, welke een behoorlijk beheer van het joodsch grondbezit met zich brengt; het kan dit grondbezit ook geheel of den deele vervreemden of bezwaren. De Nederlandsche Administratie van Onroerende Goederen kan deze bevoegdheden geheel of ten deele aan andere personen overdragen, voor zoover zij deze personen met het daadwerkelijk beheer heeft belast⁵."

Het beheer werd vaak uitbesteed door de NGV aan lokale makelaarskantoren of aan een aantal grote landelijke makelaars zoals kantoor Nobiscum, makelaarskantoor Everout of de ANBO (Algemeen Nederlands Beheer van Onroerende Goederen) van Dirk Hidde de Vries. Dit waren officiële beheerders namens de NGV. Voor Arnhem en de Achterhoek was dat makelaar Bernardus Johannes Maria Claase uit Nijmegen. Zijn naam staat vaak in de *Verkaufsbücher* voor Winterswijk. Beheerders als Claase mochten de naam ANBO gebruiken. Claase liet zich weer vertegenwoordigen door een nog meer lokaal gesitueerde makelaar, Gerrit Jan Slijkhuis uit Doesburg. Deze man voerde het feitelijke beheer voordat hij de panden verkocht.

Claase (Nijmegen, 7-8-1899) was een collaborateur die na de oorlog vervolgd werd in het kader van de bijzondere rechtspleging, de juridische operatie voor de vervolging van collaborateurs. Er is daarom een dossier van hem in het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR). Hij was in dienst van het Nationaal-Socialistisch Motor korps, begunstiger van de Nederlandse SS, en betrokken bij arrestatie van onderduikers. Hij was lid van het Nederlands Arbeidsfront en van de Weer Afdeling van de NSB. Als directeur van het ANBO-kantoor in Arnhem beheerde en verkocht hij joods vastgoed in Gelderland, Noord-Limburg en Noordoost Brabant. Een lange lijst in zijn CABR-dossier van honderden panden getuigt van zijn inzet voor de ANBO. Volgens dit dossier verkocht hij voor f. 6.776.537,40 aan joods vastgoed. Hij kreeg daarvoor een salaris van de ANBO van f. 500,- per maand en 50% van de winst die zijn ANBO-kantoor maakte. In een proces-verbaal zei hij na de oorlog: "Ik zelf heb in de tijd, dat ik directeur van het bijkantoor Arnhem was, zoveel mogelijk gepoogd deze panden te verkopen, om reden dat dan mijn winstmarge hooger was. Ik was niet anti-joodsch maar ik had er niets op tegen, dat die joodsche eigendommen aan anderen werden verkocht⁶." Hij gebruikte zogenaamde verkopers in de buitendienst waaronder Slijkhuis. Zij kregen provisie en een tegemoetkoming van maandelijks f. 150,-. Slijkhuis was verantwoordelijk voor de Achterhoek, zo blijkt uit zijn verklaring van 17 maart 1947. Hij verdiende in 1942 en 1943 ongeveer f. 3000,- per jaar⁷.

In 1949 kreeg Claase voor zijn collaboratie zeven en een half jaar gevangenisstraf en ontneming van zijn actieve en passieve kiesrecht. Hij werd in 1950 voorwaardelijk vrijgelaten en onder toezicht gesteld van de Stichting Politieke Delinquenten. Slijkhuis werd veroordeeld tot vijf jaar gevangenisstraf⁸.

In totaal werden ongeveer 20.000 percelen aangemeld⁹. Het beheer was slechts het begin van de ontrecting als opmaat naar verkoop. De NGV of de beheerder namens de NGV verkocht de joodse panden aan niet-joodse belangstellenden, vaak onder de marktprijs volgens Raymund Schütz. Wel werd er vaak zwart geld bijbetaald omdat wegens prijsbeheersing de prijzen sowieso laag werden gehouden. Daarom is het moeilijk vast te stellen wat de panden precies opbrachten¹⁰. In een vergadering van de NGV van 7 december 1942 werd bijvoorbeeld juist gezegd dat de prijzen wel reëel moesten zijn en niet te hoog. Jan Maters, boekhouder van Claase, zei in zijn proces-verbaal, dat neutrale taxateurs de joodse panden taxeerden voor de verkoop¹¹.

Er was woningnood en een zekere behoefte aan deze panden. Toch lopen de meningen uiteen over hoeveel belangstelling er was voor de huizen. Volgens Eric Slot was er veel aftrek, volgens Piersma en Kemperman stokte de verkoop na de Duitse nederlaag bij Stalingrad, januari 1943. Loe de Jong had juist geconcludeerd dat de panden slecht verkocht werden en ook Te Slaa signaleert een markt met veel weerstand tegen het aangaan van zulke foute transacties. Volgens Schütz kwam de verkoop juist relatief laat op gang. Hij plaatst het hoogtepunt in de verkopen tussen september 1942 en oktober 1943. Toen waren er in ieder geval 8000 joodse huizen in niet-joodse handen overgegaan. Uiteindelijk zouden het er 10.500 worden¹².

Voor de verkoop werd gebruik gemaakt van lokale makelaars en lokale netwerken om kopers te vinden, makelaars die net als de NGV en de betrokken notaris, courtage vingen. De panden werden verkocht, de notaris maakte een akte op en werd daarvoor betaald, het geld werd betaald aan de NGV met aftrek van de verkoopkosten en omzetbelasting, en de NGV stortte het bedrag in het Duitse roofoonds genaamd de *Vermögensverwaltungs- und Renteanstalt* (VVRA). In het kadaster werd het pand op de naam van de nieuwe eigenaar geschreven. De kopers van joods vastgoed zullen we in het vervolg oorlogskopers noemen. De gemeente waarin het vastgoed lag was hier niet bij betrokken. De notaris die in Winterswijk de meeste akten passeerde en daar dus aan verdiende was Roelof Johan Willem Hesselink¹³.

Na de verkoop aan de oorlogskopers werden panden vaak doorverkocht, soms op dezelfde dag. Dit gebeurde volgens Schütz om de joodse herkomst te verdoezelen. Bij de eerste verkoop stond de joodse eigenaar nog in de akte, bij de tweede verkoop niet meer. Van een notaris werd verwacht dat hij aangaf bij de transactie dat het om een joods pand ging maar vaak zweeg de notaris. Veel oorlogskopers waren niet bekend met het feit dat ze zelf bij het kadaster gegevens over de herkomst van een pand konden opvragen. Dit opende de deur voor malafide speculanten die de panden weer doorverkochten. In Winterswijk is deze tactiek van doorverköpen echter nauwelijks toegepast, de panden werden in de regel één keer verkocht¹⁴.

Nog iets over de term roof: ik gebruik de termen roof en ontrecting door elkaar, al is ontrecting de meest passende term. De in beheer name van de joodse percelen is een maatregel binnen een veel bredere politiek van ontrecting van joodse Nederlanders op elk denkbaar gebied. Ik vermijd de term onteigening omdat die term wordt gebruikt bij het verkrijgen van percelen door gemeente of rijk t.b.v. van ruimtelijke ordening waarbij de eigenaren allerlei rechten hebben. Dat was hier niet het geval en dus spreken we van ontrecting en roof¹⁵.

Agrarisch grondbezit

De geschiedenis van de verkoop van landbouwgronden is voor dit onderzoek minder van belang maar omdat het om een agrarische gemeente gaat heeft de gemeente gevraagd om tenminste een vooronderzoek te doen. Daarom hier iets over de gedwongen verkoop van de landbouwgronden. VO 102/1942 bepaalde dat die gronden voor 1 september 1941 verkocht moesten worden aan niet-joden. De joodse eigenaren waren hier nog bij betrokken en bepaalden de prijs samen met de kopers. De kopers waren vaak de pachters van de grond en zij kregen voorrang bij de verkoop. De regionale pachtbureaus moesten de verkoop uitvoeren en een speciaal *Bureau voor overdracht van joodse landbouwgronden* moest de verkopen goedkeuren. Dit bureau bemoeide zich in de praktijk met de prijzen. Volgens Vos en Ter Braake was er voldoende belangstelling voor de gronden. Zij citeren burgemeester Bos van Winterswijk over het feit dat de pachters niet op de hoogte waren van de mogelijkheid tot aankoop: "Het is echter een feit, en hierin ligt een cardinale fout, dat de boeren niet wisten, dat de jodengrond te koop was, en zeer velen nog minder wisten, tot wie zich te wenden. Dit was alleen bekend aan enkele ambtenaren blijkbaar, die hun vriendjes wel wisten te waarschuwen¹⁶." In de praktijk werden de gronden echter wel aan de pachters verkocht. De koopsom verdween naar de VVRA. In Winterswijk werd vaak niet de koopsom betaald maar deze werd omgezet in een hypothecaire lening waarover de oorlogskoper rente moest betalen¹⁷.

-
- ² Dit onderzoek gaat niet in op de vordering van panden, joods en niet-joods, door de bezetter volgens VO 144/1940. Dit maakt geen deel uit van de onderzoeksvraag en er is weinig materiaal over in de overgedragen gemeentearchieven van Winterswijk.
 - ³ Bob Moore, *Slachtoffers en overlevenden. De nazi-vervolging van de joden in Nederland* (Amsterdam: Bert Bakker, 1998), p. 46.
 - ⁴ Zie voor de anti-joodse maatregelen: Slaa, Robin te, 'Daar dit een immorele aanslag is', p. 24-32.
 - ⁵ *Verordnungsblatt für die besetzten Niederländischen Gebiete Jahr 1941*, p. 658.
 - ⁶ NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging Justitie, 2.09.09, inv.nr. 66908, Proces-Verbaal d.d.17 april 1947.
 - ⁷ NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging Justitie, 2.09.09, inv.nr. 108721. Zie voor de lijsten ook dit dossier.
 - ⁸ Nationaal Archief, Den Haag, Stichting Toezicht Politieke Delinquenten (STPD), nummer toegang 2.09.42.01, inventarisnummer 971. Voor Slijkhuis zie: Nationaal Archief, Den Haag, Nederlandse Beheersinstituut (NBI): *Beheersdossiers*, nummer toegang 2.09.16.10, inventarisnummer 172172.
 - ⁹ Vos, Maarten-Jan en Serge ter Braake, *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog van geroofd Joods onroerend goed. Inzicht in een administratief proces* (Amsterdam: Boom 2013), p. 21-24. Zie ook: Piersma, Hinke en Jeroen Kemperman, *Openstaande rekeningen. De gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950* (Amsterdam: Boom 2015), p. 76-83. Zie ook: Slaa, Robin te, 'Daar dit een immorele aanslag is', p. 24 en 33-38.
 - ¹⁰ Schütz, Raymund, *Kille mist. Het Nederlandse notariaat en de erfenis van de oorlog* (Amsterdam: Boom 2016), p. 242-246.
 - ¹¹ Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Justitie: Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR), nummer toegang 2.09.09, inventarisnummer 66908. Claase verklaarde ook dat vooral NSB'ers het joodse vastgoed kochten.
 - ¹² Piersma en Kemperman, *Openstaande rekeningen*, p. 66-69. Zie ook: Eric Slot, 'Crimineel vastgoedcircuit verdiende grof geld aan de Jodenvervolging,' *Historisch Nieuwsblad*, nr. 9/2008. Zie ook: Schütz, Raymund, *Kille mist*, p. 266-269 en 274-282. Zie ook: Slaa, Robin te, 'Daar dit een immorele aanslag is', p. 48-56.
 - ¹³ Schütz, Raymund, *Kille mist*, p. 246-250. Hier worden ook de extra kosten uitgelegd zoals omzetbelasting, verkoopkosten en notariskosten.
 - ¹⁴ Schütz, Raymund, *Kille mist*, p. 254 en 262-263. Huurwoningen werden trouwens ook bezet door nieuwe eigenaren, net als bedrijfspanden. Deze werden of verkocht of gebruikt door een nieuwe niet-joodse eigenaar van het bedrijf. Huurpanden en bedrijfspanden vallen buiten het bestek van dit onderzoek.
 - ¹⁵ Blauw, Maili, *Roof en rechtsherstel in Haarlem. Vastgoed uit joods bezit en de rol van de gemeente tijdens de bezetting en de naoorlogse jaren* (rapportage december 2021), p. 15.
 - ¹⁶ Vos, Maarten-Jan en Serge ter Braake, *Rechtsherstel*, p. 15.
 - ¹⁷ Vos, Maarten-Jan en Serge ter Braake, *Rechtsherstel*, p. 13-20. Zie ook: Slaa, Robin te, 'Daar dit een immorele aanslag is', p.33.

2 Rechtsherstel

Na het einde van de bezetting werd langzaam de ramp duidelijk die het Nederlandse en Europese jodendom was aangedaan: de meeste Nederlandse joden waren vermoord. Zij zouden niet meer terugkeren naar hun huizen. De moord was het eindstadium geweest van een lange reeks van ontrechttingsmaatregelen waaronder roof op ongekende schaal. De Nederlandse regering in Londen was zich tijdens de oorlog bewust geweest van de grootschalige roof door de bezetter waarvan met name joden het slachtoffer waren geworden. De regering had een aantal rechtsbesluiten geformuleerd. De belangrijkste voor dit onderzoek is E100, het besluit Herstel Rechtsverkeer. Dit besluit regelde de teruggave van geroofde bezittingen aan de oorspronkelijke eigenaren, gedeposeerden genoemd. Daartoe voorzag E100 in een nieuwe centrale instelling, namelijk De Raad voor het Rechtsherstel. Deze raad bestond uit een aantal afdelingen waaronder de afdeling Onroerende Goederen en de afdeling Beheer. Die zijn voor dit onderzoek van belang. De afdeling Onroerende Goederen, opgericht met wetsbesluit F 272 van 16 november 1945, moest het rechtsherstel van onroerend goed juridisch regelen, dus volgens de gemaakte wetgeving. De afdeling Beheer werd meestal het Nederlands Beheersinstituut (NBI) genoemd. Dit grote instituut beheerde de landverraderlijke vermogens en de vijandelijke vermogens waaronder die van de VVRA en de NGV en voerde bewind over de vermogens van vermoorde joden. Voor de vermogens van vermoorde joden werden bewindvoerders benoemd door het NBI. "De bewindvoerder heeft tot taak het vermogen van den afwezige in stand te houden en als een goed huisvader te beheeren, diens belangen waar te nemen (...)". Er werden ongeveer 20.000 bewindvoerders aangesteld. Het rechtsherstel was daarmee een afgezonderde juridische operatie die los van het gewone rechtssysteem stond¹⁸.

In het geval van roof van vastgoed en bedrijven moest de financiële situatie van het slachtoffer hersteld worden en ook het eigenaarschap van bezittingen. Het rechtsherstel was nadrukkelijk geen compensatie of schadevergoeding maar draaide om restitutie. Er moesten schikkingen gemaakt worden door een notaris, samen met het slachtoffer of diens bewindvoerder en de oorlogskoper. Die schikkingen werden *minnelijke* schikkingen genoemd. Met minnelijk werd bedoeld dat de partijen met elkaar afspraken maakten over de teruggave zonder tussenkomst van de rechter. De minnelijke schikking hoorde bij het billijkheidsprincipe waar het rechtsherstel van uitging. Daarbij moesten alle belangen afgewogen worden, dus ook die van de oorlogskoper.

De schikking resulteerde in een akte van teruggaaf waarin allerlei verrekeningen plaatsvonden zodat de situatie van voor de roof hersteld werd. De notaris maakte de akte op (vaak dezelfde notaris die een paar jaar eerder de 'roofakte' had opgemaakt!) en die schikking moest dan bekrachtigd worden door gedelegeerden van de Raad voor het Rechtsherstel die in het hele land zaten. Als dat was gebeurd was het rechtsherstel geschied en werd in het kadaster het pand weer op naam van de oorspronkelijke eigenaar of erfgenamen gezet¹⁹.

Als de partijen er niet uitkwamen en een minnelijke schikking dus niet mogelijk was, was een uitspraak van de rechter nodig. Soms werkten oorlogskopers niet mee omdat ze zich op goede trouw beriepen. Ze hadden het joodse pand zonder voorkennis gekocht en wisten dus niet dat het joods bezit was. Dit was echter in de praktijk moeilijk aan te tonen. Zeker in kleinere plaatsen als Winterswijk wist iedereen welke huizen door joden bewoond werden. Bij zo'n geschil was dan een procedure voor de Afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel nodig²⁰.

Voor Winterswijk geldt dat we het vooral over minnelijke schikkingen hebben. Daarom nog iets over de akten van minnelijke schikking waarbij de teruggaaf geformaliseerd werd. Deze akten liggen in het Nationaal Archief en worden de geschilendossiers genoemd²¹. De akten van minnelijk rechtsherstel zijn steeds hetzelfde van opbouw en lijken erg op elkaar. Er waren richtlijnen opgesteld door de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel. De akten zijn de papieren getuigen van wat rechtsherstel toen inhield: geen compensatie maar zoveel mogelijk herstel van de oorspronkelijke situatie. Dat betekende dat de teruggaaf van het pand gepaard ging met een reeks verrekeningen. De oorlogskoper moest gederfde huren terugbetalen aan de joodse eigenaar, evenals schade die hij mogelijk had aangericht. De oorspronkelijke eigenaar moest de vaste lasten betalen, dus straatgelden en andere belastingen en verzekeringspremies die de oorlogskoper had betaald tijdens de oorlogsjaren. Ook moest de joodse eigenaar eventuele waardevermeerdering van het pand betalen, bijvoorbeeld als er een verbouwing had plaatsgevonden²².

**Joods vastgoed
in Winterswijk
1943-1950**

Je ziet in deze akten dat het beheer over het perceel vaak al eerder werd overgedragen aan de oorspronkelijke eigenaar, dus voordat het rechtsherstel geformaliseerd was. De oorlogskoper leed sowieso financiële schade: hij kreeg zijn aanloopprijs niet terug, die was bij de VVRA gestort, en hield een onzekere claim op die instantie over. Die zou uiteindelijk voor 75% worden voldaan maar dat was ten tijde van het rechtsherstel nog niet bekend. Bovendien moest hij de notariskosten, de kosten van de Afdeling Onroerende Goederen en de juridische kosten van de oorspronkelijke eigenaar voldoen²³.

Een veelgehoorde klacht destijds was de traagheid van het rechtsherstel. Veel zaken werden pas begin jaren 50 afgerond en het NBI zelf bleef tot 1967 bestaan. Een van de redenen was de verkeerde inschatting die in Londen was gemaakt. De inzet van zorgvuldig, individueel en bij wet geregeld rechtsherstel met alle procedures en papierwerk dat daarbij kwam kijken verhiel zich slecht met de gigantische schaal van de roof en de buitengewone gedupeerdheid van de joodse Nederlanders. Het kostte gewoon erg veel tijd om dat te doorlopen en elke transactie uit te zoeken. En er moesten er vaak lange en ingewikkelde verervingen uitgezocht worden én de oorlogskopers konden vertragen als ze zich op goede trouw beriepen. Het is ook belangrijk om vast te stellen dat de Nederlandse overheid geen uitzonderingspositie voor joden had ingeruimd bij het rechtsherstel. Met andere woorden: het rechtsherstel hield geen rekening met het feit dat joden als speciale groep waren vervolgd en beroofd door de bezetter. Er was hiervan te weinig bewustzijn bij de wetgevers en men wilde juist niet hetzelfde doen als de Duitsers hadden gedaan, namelijk de joden apart zetten.

En het rechtsherstel moest gebeuren op verzoek van de gedeposedeerde of de bewindvoerder. Het is kenmerkend dat die verantwoordelijkheid werd gelegd bij de slachtoffers die veelal vermoord waren en vertegenwoordigd werden door een bewindvoerder. Dat hoorde bij de keuze dat voor joden geen aparte plaats werd ingeruimd bij het rechtsherstel. Het rechtsherstel moest dus aangevraagd worden door de slachtoffers²⁴.

Uiteindelijk werd er in 10.000 gevallen minnelijke geschikt en in 1300 gevallen werd over het geschil door de Afdeling Onroerende Goederen of door de Afdeling Rechtspraak beslist²⁵.

Nog iets over het NBI: de weerslag van de bewindvoering over vermogens van vermoorde joden zijn de zogenaamde beheersdossiers. Die dossiers zijn bewaard gebleven en bevatten de administratie van de bewindvoerder en correspondentie in het kader van de bewindvoering over het vermogen. Deze dossiers zijn een belangrijke pijler van dit onderzoek. Elk joods slachtoffer heeft een dossier op zijn/haar naam en die dossiers bevatten informatie over de bezittingen en vermogensoverzichten. Ze kunnen heel dun zijn maar ze kunnen ook verschillende dikke dossiermappen omvatten. Heel grof gezegd: hoe meer vermogen iemand had, hoe lijviger het dossier. Naast de *Verkaufsbücher* zijn deze dossiers een manier om onroerend goed bezit op te sporen.

¹⁸ Vos, Maarten-Jan en Serge ter Braake, *Rechtsherstel*, p. 43.

¹⁹ Die akten worden bij het kadaster minuutakten genoemd. In het Nationaal Archief zijn de akten terug te vinden in toegang 2.09.48.02, inventaris nummers 786-919. Daar heten ze geschillendossiers.

²⁰ Schütz, Raymund, *Kille mist*, p. 376-383. Zie ook: Piersma, Hinke en Jeroen Kemperman, *Openstaande rekeningen*, p. 132-134.

²¹ Nationaal Archief, Den Haag, Raad voor het Rechtsherstel, nummer toegang 2.09.48.

²² Soms moest de joodse eigenaar ook de hypotheek betalen die in de oorlog was afgelost. Als de joodse eigenaar of zijn nabestaanden of bewindvoerder na de oorlog het perceel claimde werd in de gebruikelijke verrekening meegenomen dat de hypotheek afgelost was. Zou dat niet gebeurd zijn, dan had de joodse eigenaar zijn perceel vrij van schuld teruggekregen en ging hij er dus op vooruit. Dus moest de eigenaar die hypotheek afbetalen of herstellen om zijn pand terug te krijgen. De geschiedenis van het herstel van hypotheeken en de roof van particuliere joodse hypotheeken is in dit onderzoek buiten beschouwing gebleven.

²³ Vos, Maarten-Jan en Serge ter Braake, *Rechtsherstel*, p. 28-30. Zie ook: Slaa, Robin te, *'Daar dit een immorele aanslag is'*, p. 95-102, 117-118, 130.

²⁴ Vos, Maarten-Jan en Serge ter Braake, *Rechtsherstel*, p. 29-30. Zie ook: Schütz, Raymund, *Kille mist*, p. 375-376.

²⁵ Slaa, Robin te, *'Daar dit een immorele aanslag is'*, p. 105-109, 124, 128.

3 De Joodse gemeenschap van Winterswijk voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog

In de Achterhoek woonden relatief veel joden en Winterswijk was daar geen uitzondering op. De joodse gemeenschap in Winterswijk had in de 19e eeuw een grote groei doorgemaakt. In 1813 woonden er 12 joodse gezinnen, in 1899 woonden er 181 joden in Winterswijk en in 1930 waren het er 232. Dat was 1,3% van de bevolking. Bijzonder, landelijk gezien, is het complete en nog steeds bestaande synagoge-complex aan de Spoorstraat met school, woning, synagoge (sjoel), begraafplaats en mikwe, al werd de begraafplaats sinds 1884 niet meer gebruikt. De synagoge, die in 1889 was ingewijd, zullen we in dit onderzoek nog uitgebreid terugzien. In 1905 en 1909 werd het complex uitgebreid met respectievelijk het woonhuis van de chazzan en het schooltje. De laatste chazzans voor de oorlog waren Lammert Roeper en David Schielaar.

Volgens Hans Kooger, die de geschiedenis van de joodse gemeenschappen in de Achterhoek beschreef, was de periode rond 1900 de bloeitijd van de Winterswijkse kehilla (gemeente). Er was een rijk verenigingsleven met o.a. de joodse toneelvereniging *Ons Genoegen* en er was belangstelling voor het zionisme. Joden waren actief in de textielhandel en deze was samen met veehouderij en slagerij de belangrijkste bron van inkomsten voor de joden in Winterswijk. Een bekende Winterswijkse joodse onderneming was bijvoorbeeld de weverij van Poppers aan het Hilbelinkspad. Joden waren goed geïntegreerd in de gemeenschap en uit hoofde van hun beroepen was dat ook nodig. Het grondbezit van joden bevond zich in het centrum maar ook aan de Meddosestraat, de Ratumsestraat, de Tuunterstraat en ten zuiden van de Groenloseweg.

De bekendste joodse Winterswijkers zijn waarschijnlijk vader en zoon Van Dam. Aron Van Dam was een socialistisch voorman en wethouder voor de SDAP. Van Dam werkte bij Zwanenberg dat een vestiging in Winterswijk had voor de oorlog. Nog bekender, landelijk, is waarschijnlijk zijn zoon, kunstschilder Max van Dam wiens werk nog steeds geëxposeerd wordt. Vader en zoon Van Dam zouden beiden in de oorlog vermoord worden²⁶.

In de jaren 30 kwamen Duits-joodse vluchtelingen naar de grensplaats Winterswijk. Er werden bijdragen voor het landelijke *Comité voor Joodsche Vluchtelingen* bijeengebracht in Winterswijk. En vluchtelingen werden opgevangen door joodse families. De familie Goldschmidt vond bijvoorbeeld onderdak bij Jacob Menco aan de Tuunterstraat 7. Leo Goldschmidt begon een darmenhandel aan de Tuunterstraat 38. En de Duitse vluchteling Elisabeth Hamburger trouwde met Bernard Jacob Menco en zij woonden aan de Tuunterstraat 5. De Duitse vluchteling Willi Leo Bähr werd vanaf 1937 vennoot van de *Eerste Geldersche Vleeswarenfabriek onder rabbinaal toezicht* aan de Meddosestraat 3. En de bekende joodse slager Philip Slager aan de Meddosestraat 29 nam de Duitse vluchteling Siegbert Künstler op, een jongen van 16. Dit pand was joods bezit en wel van Sientje van Gelder-Weiler, een naam die we nog zullen tegenkomen. Ik noem de adressen bewust want al dit vastgoed zou in de oorlog verkocht worden.

Andere joodse ondernemers met vastgoedbezit waren Willem Blom van de *Geldersche Vleeshal* aan de Wooldstraat 63 of Jos Windmuller van de textielhandel *Windmuller* aan de Misterstraat 70. Veehandelaar en slager Abraham Menco zat op de hoek van de Goudvinkenstraat en de Misterstraat. Abraham Menco was een soort grootgrondbezitter. Hij bezat huizen en vele weilanden, samen met andere familieleden. Niet al dit bezit werd tijdens de oorlog verkocht maar het grootste deel wel. De rest werd beheerd. Zijn collega Jacob de Leeuw zat aan de Groenloseweg 50. Bertha Poppers had haar zaak in manufacturen en handwerkproducten aan de Meddosestraat 7. En de groothandel in textiel van Maurits Gans zat aan de Prins Hendrikstraat 1. Al deze namen en adressen zullen we later tegenkomen bij het overzicht van geroofde panden.

Om door te gaan op het vastgoedbezit: andere joodse families met huizenbezit waren bijvoorbeeld Louis Schwarz en Mathilde Schwarz-Rosenbaum. Zij bezaten diverse panden aan de Spoorstraat, Goudvinkenstraat en de Molenstraat en drie weilanden. Sientje van Gelder-Weiler, die na de oorlog een belangrijke rol zou spelen bij de wederopbouw van het joodse leven in Winterswijk, had ook vastgoedbezit: panden aan de Nieuwstraat, Meddosestraat en Ratumsestraat 3 (waar ze woonde met haar echtgenoot Aron van Gelder) en een heleboel weilanden.

De cijfers over het aantal joodse inwoners van Winterswijk verschillen nogal. Kooger telt bij de verplichte registratie in 1941 287 joden waaronder 42 vluchtelingen. Het monument in Winterswijk en het boek van Henk Vis noemen een hoger aantal slachtoffers, dus Winterswijkse joden die omgekomen en vermoord zijn, namelijk 326. Het getal van Vis is wat hoger omdat daarin ook familieleden van Winterswijkse joden zijn meegeteld die niet meer in de plaats woonden. In de lijsten die de gemeente in 1942 opstelde staan 260 namen van joodse inwoners²⁷. We laten deze verschillen even voor wat ze zijn want we zijn vooral geïnteresseerd in huis- en grondbezitters en daar gaat het om veel beperktere aantallen. Die zullen verderop aan de orde komen.

De Winterswijkse joden werden in de oorlog net als in heel Nederland vervolgd. De joodse inwoners werden in januari 1941 geregistreerd. Er kwam gescheiden onderwijs in Winterswijk en in het najaar van 1941 werden joodse mannen opgepakt in de Achterhoek als vergeldingsmaatregel voor een verzetsdaad. Hun doodsbberichten uit Mauthausen zouden snel volgen. Ook de joodse raad kreeg een vertegenwoordiging in Winterswijk in de persoon van Mozes Poppers. Aan de vooravond van de deportaties werd de Jodenster ingevoerd. Joodse bedrijven, zoals de *Geldersche Vleeshal* of de textielzaak van Windmuller, werden geconfisqueerd²⁸, door *Verwalters*. Het laatste huwelijk in de sjoel was op 6 september 1942. De deportaties naar Auschwitz begonnen in november 1942 en duurden voort tot april 1943 toen de joden in de provincies zich in Vught moesten melden. De laatste groep Winterswijkse joden vertrok op 10 april 1943 naar Vught. Uiteindelijk hebben 326 joodse Winterswijkers de oorlog niet overleefd.

²⁶ Michman, Jozeph, Hartog Beem en Dan Michman, *Pinkas. Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland* (Ede/Antwerpen: Kluwer Algemene Boeken 1992), p. 564-565. Zie ook: Hans Kooger, *Het oude volk. Kroniek van joods leven in de Achterhoek, Liemers en het grensgebied* (Doetinchem: Stichting Staring Instituut 2001), p.186. Voor het aantal joodse inwoners van Winterswijk zie ook: <https://jck.nl/nl/page/winterswijk>, geraadpleegd op 2 december 2021. Zie ook: Kooy, G.A., *Het echec van een 'volkse' beweging. Nazificatie en denazificatie in Nederland 1931-1945* (Hes Publishers: Utrecht 1982), p. 21. Deze studie stelt dat er in 1930 258 joden in Winterswijk woonden.

²⁷ Erfgoedcentrum Achterhoek en Liemers, Doetinchem. Toegang 0544 Gemeentebestuur Winterswijk ("Blok 2002"), 1934-1995, inv. nr. 5374, lijsten met opgave joodse bewoners en huiseigenaren, 1941-1943. Zie ook: Vis, Henk, *"We hebben ze allemaal gekend..", bij de namen van de vermoorde joodse inwoners van Winterswijk* (Winterswijk: Havisboek, tweede druk 2017), p. 452. Zie ook: Kooger, Hans, *Het oude volk. Kroniek van joods leven in de Achterhoek, Liemers en het grensgebied* (Doetinchem: Stichting Staring Instituut 2001), p. 201.

²⁸ Men noemde dat toen 'geariseerd'.

Deel 2. Onderzoek

4 Beheer en verkoop in Winterswijk

4.1 Overzicht van geroofd vastgoed in de gemeente Winterswijk

Joodse panden werden dus vanaf september 1941 in beheer genomen en vaak, maar niet altijd, verkocht. Dit onderzoek heeft niet alleen gekeken naar de percelen die door de gemeente zijn gekocht maar ook naar de overige percelen van joodse eigenaren die in de oorlog zijn verkocht of in beheer genomen. In deze paragraaf ga ik in op het overzicht van alle verkochte percelen in Winterswijk. De percelen die de gemeente aankocht komen in de volgende paragraaf aan de orde. Zoals ik eerder uitlegde is er onder historici een uiteenlopend beeld van of en wanneer de panden aftrek vonden. Voor Winterswijk is duidelijk dat de verkoop pas in 1943 op gang kwam. De meeste verkopen zijn uit 1943 en 1944²⁹.

In de *Verkaufsbücher* staan 38 percelen uit Winterswijk. Het merendeel van deze panden werd tijdens de oorlog daadwerkelijk verkocht. Een vergelijkend overzicht van het kadaster laat zien dat daarmee een som van f. 214.265,- gemoeid was, nu zo'n € 1.364.868,-. Het overzicht stelt dat, op basis van de WOZ-waarde van januari 2018, de prijzen die in de oorlog betaald werden 20% van de waarde van 2018 vertegenwoordigen. Dat is vergelijkbaar met andere plaatsen in de Achterhoek zoals Zutphen, Borculo en Doetinchem. En het is lager dan het landelijk gemiddelde waar de grote steden in het westen van ons land het gemiddelde sterk beïnvloedden, namelijk 35-40% van de WOZ-waarde. De prijzen lagen een stuk lager in het oosten van het land³⁰.

Dit onderzoek voor Winterswijk heeft geresulteerd in een lijst van 63 percelen. Dat zijn de percelen uit de *Verkaufsbücher* en percelen die in andere bronnen zijn aangetroffen, namelijk in de beheersdossiers en in de dossiers van de Raad voor het Rechtsherstel Afdeling Onroerende Goederen. Het gaat om 25 extra percelen waarvan 13 weilanden. Van die 63 percelen zijn er in de oorlog 45 verkocht, 16 percelen bleven onverkocht en van twee percelen is het niet duidelijk³¹. Deze percelen zijn opgesomd in bijlage I. In deze lijst zien we namen terug die al eerder genoemd zijn: Sientje Van Gelder-Weiler bezat veel grond, net als Mathilde Schwarz-Rosenbaum, weduwe van Louis Schwarz. De familie was volgens het boek van Vis inderdaad een vermogende familie³². Waarom Sientje Weiler zoveel grond bezat is niet duidelijk maar zij was eigenaar van zeven percelen en weilanden. Ook de familie Menco valt op. Abraham Menco, de slager op de hoek van de Goudvinkenstraat en Misterstraat, bezat veel landbouwgrond, altijd in combinatie met andere familieleden van hem. Van tien percelen was hij mede-eigenaar. Andere namen die we vaker terugzien zijn Isaak de Leeuw, die de oorlog overleefde. Hij bezat panden aan de Tuunterstraat en de Stationsstraat. Ook Abraham Gans bezat een aantal weilanden. Hij was veehandelaar en woonde aan de Stationsstraat 6.

Bij de roef van vastgoed hadden de gemeenten geen betrokkenheid. Het was een landelijke operatie, gecoördineerd vanuit Den Haag, met medewerking van lokale privé-personen en makelaars. Het ging allemaal buiten de gemeente om, behalve wanneer de gemeente koper was.

²⁹ Dit is gebaseerd op de *Verkaufsbücher*. Daarvan ontbreekt het eerste deel dus dat kan een iets vertekend beeld geven.

³⁰ <https://labs.kadaster.nl/stories/verkaufsbucher/index.html> geraadpleegd op 16 december 2021.

³¹ Zie bijlage I. Voor de *Verkaufsbücher* zie: Nationaal Archief, *Verkaufsbücher* mei 2019,

<https://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/open-data/open-data-indexen>

³² Vis, "We hebben ze allemaal gekend..", p. 361.

4.2 Panden en percelen aangekocht door de gemeente

De gemeente Winterswijk kocht inderdaad joodse panden. Ik zet ze hier op een rijtje en daarna loop ik ze stuk voor stuk na. Ik behandel roof en rechtsherstel per perceel tegelijk omdat de bronnen voornamelijk gemaakt zijn in het kader van het rechtsherstel. Met andere woorden: de informatie over de oorlogskoop en de bestemming die de gemeente had met de percelen komt vooral uit de dossiers van het NBI en uit de akten van rechtsherstel. Het gaat om de volgende panden en percelen³³:

- Tuinstraat ongenummerd
- Het synagogecomplex, Spoorstraat 32-36
- Tuunterstraat 38
- Kloetenseweg 30
- Land aan de Dennendijk nabij Morgenzonweg ongenummerd
- Haitsma Mulierweg 1, Feestgebouw van de Vereniging Volksfeest. Dit perceel wordt hier verder niet behandeld. Het staat niet in de *Verkaufsbücher* want het was een niet-joods perceel, verkocht door de commissaris voor *Niet-Commerciële Verenigingen en Stichtingen*, Hans Werner Müller-Lehning, in het kader van de liquidatie van verenigingen en stichtingen. De verkoopprijs was f. 15.000,-. In 1950 gaf de gemeente het perceel terug maar behield een strook aan de oostkant voor de verbreding van de Haitsma Mulier weg. Hiervoor betaalde de gemeente f. 1,-³⁴.

Burgemeester Bos kocht als privé-persoon nog de volgende twee percelen:

- Weiland aan de Eelinkstraat
- Weurden 66

³³ Er is nog een joods pand dat waarschijnlijk met ontrecting van joden te maken heeft. Het gaat om Spoorstraat 42, bezit van Mathilde Schwarz-Rosenbaum. Het pand werd niet verkocht tijdens de oorlog maar verhuurd aan of gevorderd door het Gewestelijk Arbeidsbureau. Hiervoor zou huur of vergoeding moeten zijn afgedragen aan de familie Schwarz maar het is niet waarschijnlijk dat dit daadwerkelijk betaald is aan de joodse eigenaren. In 1941 werd het pand verbouwd en daar werd ook een vergunning voor afgegeven door de gemeente Winterswijk. In 1956 verkocht de familie Schwarz het pand. De oorlogsgeschiedenis van dit pand is in dit onderzoek niet meegenomen en zou verder uitgezocht moeten worden.

³⁴ Nationaal Archief, Raad voor het Rechtsherstel, nummer toegang 2.09.48, inv. nr. 837, aangiftenummer 6570. Dit vastgoed moest opgegeven worden volgens VO 145/1940.

Het nieuwe badhuis
aan de Tuinstraat op
het voormalige perceel
van de heren Menco

Foto: www.oudwinterswijk.nl

4.2.1 Tuinstraat

De akte van oorlogsverkoop is van 7 december 1943. Makelaar Gerrit Jan Slijkhuis uit Doesburg verkocht het perceel als vertegenwoordiger van Dirk Hidde de Vries van de ANBO. Zij verkochten namens de Niederländische Grundstücksverwaltung het perceel aan de gemeente voor de prijs van f. 3000,-. De gemeente Winterswijk werd vertegenwoordigd door burgemeester Doctor Willem Pieter Cornelis Bos. Het ging om tuingrond, onbebouwd, maar werd niet als landbouwgrond aangemerkt. Het viel onder VO 154/1941. De namen van de joodse eigenaren staan ook in de akte: Harri Menco, Bernhard Nathan Jacob Menco en Abraham Menco. Uit de akte blijkt niet waarom de gemeente het stuk grond kocht maar uit een brief in het gemeentearchief wel. De z.g. Duitse school, die vlakbij lag, wilde het terrein huren om tijdens schooluren gymnastiek te kunnen geven aan de leerlingen. Na de lesuren wilde de gemeente het stuk grond gebruiken als speelterrein voor omwonende jeugd omdat het zo mooi tussen de Misterstraat en de Spoorstraat gelegen was. De gemeente kocht het aan van de ANBO op verzoek van de Duitse school, en werkte dus mee aan de ontrecting van de joodse eigenaren. Het gemeentebesluit is van 17 augustus 1943. De Duitse school was een school van de bezetter, geopend in september 1941 aan de Tuinstraat 13, voor Rijksduitsers en Nederlanders³⁵.

Na de oorlog werd het perceel teruggegeven. De akte is uit 1948. Omdat Abraham Menco en Bernhard Nathan Jacob Menco vermoord waren, werden ze vertegenwoordigd door hun bewindvoerder Berend Willem Droppers. Harri Menco, ook vermoord, werd vertegenwoordigd door zijn vrouw Hildegard Stern die de oorlog overleefd had. Johannes Kneppelhout, de burgemeester, vertegenwoordigde de gemeente. De notaris was Frederik Thomas Joseph Marie van Eekelen.

De akte is een standaardverrekening zoals we die in de meeste minnelijke schikkingen terug zullen zien. Uit de akte blijkt dat op 31 augustus 1946 de gemeente het beheer terug had gegeven aan de erven. Verrekening vond dus plaats over de periode 7 december 1943 tot 31 augustus 1946. Over die periode betaalde de gemeente een huurderiving aan de slachtoffers van f. 73,80. Dat was de deriving minus de betaalde vaste lasten als grondlasten en waterschaplasten. Het is niet duidelijk of dit bedrag het resultaat was van onderhandelingen of gebaseerd was op feitelijke bedragen die tijdens de oorlogsjaren echt betaald en geïnd waren door de gemeente. Grondlasten kon van alles omvatten zoals gemeentebelasting, rijksbelasting en verzekeringen. Joden betaalden dus wel degelijk vaste lasten en belastingen over de jaren dat zij niet over hun perceel beschikten, maar dan als onderdeel van de algehele verrekening in het kader van rechtsherstel. Er stond huurderiving tegenover.

De gemeente betaalde de kosten van de akte à f. 20,- en de kosten van de Afdeling Onroerende Goederen van de Raad voor het Rechtsherstel à f. 60,-. Deze akte heeft een bijzonderheid. De gemeente wilde een strook grond behouden met een lengte van 34 meter en een breedte van 9,5 meter "ten behoeve van de aanleg van straten op Sleeswijk³⁶." Die strook bleef bij de gemeente en daarvoor betaalde ze één gulden. De gemeente nam ook de claim over van de slachtoffers op de NGV³⁷.

Hiermee was het perceel terug bij de erfgenamen van de oorspronkelijke eigenaren. Dat de gemeente dit perceel wilde behouden blijkt uit wat er daarna gebeurde. In 1949 verhuurden de erven het stuk grond aan de gemeente voor 100 gulden per jaar. De gemeente gebruikte het perceel voor schooltuintjes van de Jan Ligthartschool. Hildegard Menco-Stern ontving 1/3 van de huur. De akte van verhuur is van 9 mei 1949³⁸. Daarna volgde verkoop aan de gemeente. In de correspondentie daarover staat waarom de gemeente het perceel wilde hebben: de gemeente had het perceel nodig voor de bouw van een badhuis. Het NBI schreef in een brief: "De gemeente Winterswijk is na langdurig onderhandelen bereid gevonden een bedrag van f. 4500,- voor het onroerend goed te betalen en zal indien het perceel niet door de eigenaren aan de Gemeente verkocht wordt ongetwijfeld tot onteigening overgaan." Volgens het NBI was het een goede prijs want het perceel was in maart van dat jaar op f. 3950,- getaxeerd. Het perceel werd dus verkocht aan de gemeente voor een marktconforme prijs want anders zou het onteigend worden. Inderdaad werd op 8 mei 1951 het nieuwe badhuis aan de Tuinstraat geopend³⁹.

³⁵ Erfgoedcentrum Achterhoek en Liemers, Doetinchem. Toegang 0132, gemeentebestuur Winterswijk ("Blok 2008, archief met o.a. persoonskaarten, dienstplichtkaarten en woningkaarten"), 1858-2003, inv. nr. 167, akte 365. Voor het gemeente besluit zie: NL-DtcSARA 0294, inv. nr. 1327, besluit van de burgemeester, d.d. 17 aug. 1943. Voor de Duitse school, zie: <https://www.oudwinterswijk.nl>, geraadpleegd op 14 december 2021 en zie: NL-DtcSARA 0132 inv. nr. 172, *huurcontract van de voormalige school L als Duitse school*.

³⁶ NL-DtcSARA 0263 inv. nr. 3041, notulen gemeenteraad 1948 no. 53.

³⁷ NL-DtcSARA 0132, inv. nr. 167, akte 402. Er wordt geen straatnaam genoemd.

³⁸ NL-DtcSARA 0132, inv. nr. 167, akte 361. Zie ook: NL-DtcSARA 0263 inv. nr. 3041, notulen gemeenteraad 1948 no. 53. Zie ook: NL-DtcSARA 0294, inv. nr. 1823, *dossier aankoop gronden Kloetenseweg en Tuinstraat, 1942-1957*.

³⁹ Nationaal Archief, Den Haag, Nederlandse Beheersinstituut (NBI): *Beheersdossiers*, nummer toegang 2.09.16.10, inventarisnummer 125407, brief NBI d.d. 8 december 1949. Zie voor het badhuis: <https://www.oudwinterswijk.nl>, geraadpleegd op 16 december 2021.

De synagoge
aan de Spoorstraat

Foto: Henk Vis

Sientje van Gelder-Weiler

Foto beschikbaar gesteld
door Mirjam Schwarz

4.2.2 Het synagogecomplex

Over de roef en rechtsherstel van het complex is al veel bekend bij betrokkenen anno nu in Winterswijk. Kooger meldt bijvoorbeeld dat de joodse gemeente het complex na de oorlog moest terugkopen van de burgerlijke gemeente voor f. 3000,-. Die bewering wordt hier onder de loep genomen en ik zal de geschiedenis van roef en rechtsherstel uitpluizen. De bronnen zijn de akten bij het Nationaal Archief en archivalia bij het Erfgoedcentrum Achterhoek en Liemers (ECAL). Daar liggen de overgedragen archieven van de gemeente Winterswijk en van de joodse gemeente Winterswijk. Om begripsverwarring te voorkomen noem ik de gemeente Winterswijk hier soms de burgerlijke gemeente om die te onderscheiden van de joodse gemeente⁴⁰.

Duidelijk is dat de ANBO de synagoge met de woning en het schooltje verkocht aan de burgerlijke gemeente Winterswijk. Daarvan getuigt een gemeentebesluit van 26 juni 1943. Net als bij de Tuinstraat werd het complex aangekocht om het te kunnen verhuren aan de Duitse school. Die stelde de gebouwen nodig te hebben als gymzaal (de synagoge) en als leslokaal en conciërgewoning. Uit een naoorlogse brief van het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap (NIK), dat de joodse gemeenten in Nederland vertegenwoordigde, blijkt dat de burgerlijke gemeente na de oorlog de koop als gedwongen beschouwde. De koopprijs was f. 5000,-. Dat bedrag staat in de akte en die is van 19 oktober 1943⁴¹.

De akte vermeldt dat het beheer van het perceel van de Israëlitische Gemeente van Winterswijk is overgenomen door D.H. de Vries, weer vertegenwoordigd door Slijkhuis, conform verordening 154/1941⁴². Dus het vastgoed werd als joods bezit verkocht maar de koopsom verdween niet naar de VVRA, zoals met het andere joodse particuliere vastgoedbezit, maar ging naar de Commissaris voor *Niet-Commerciële Verenigingen en Stichtingen*, Hans Werner Müller-Lehning. De roef maakte dus ook onderdeel uit van de liquidatie van verenigingen en stichtingen in Nederland. Die werden opgeheven volgens verordening 145/1940. Ook de verkoop van de Haitsma Mulierweg 1 viel onder deze verordening. Het vastgoedbezit van bepaalde verenigingen en stichtingen, zowel joodse als niet-joodse verenigingen, werd verkocht⁴³.

Het huurcontract was al op 22 september 1942 opgesteld en was afgesloten tussen de Gemeente Winterswijk en 'Der reichskommissar für die besetzten Niederländischen Gebiete (Generelkommissar für Verwaltung und Justiz)'. Dit met als doel ze over te dragen aan de Duitse school met als overdrachtsdatum 1 december 1943⁴⁴. Kennelijk viel de Duitse school onder het landelijk bestuur van de Duitse bezetter in Den Haag. Waarom er zoveel tijd zat tussen de huurovereenkomst en het officiële besluit van de gemeente om het perceel überhaupt aan te kopen is niet duidelijk. Verder geven de documenten geen beeld van wat er na de overeenkomst gebeurd is.

We weten van de documenten die in het kader van het rechtsherstel zijn gemaakt dat de synagoge inderdaad als gymzaal gebruikt is. Een naoorlogse brief van de gemeente stelt dat het complex vanaf 1 december 1943 verhuurd was aan de Rijkscommissaris voor f. 625,- per jaar. Na 1 oktober 1944 werd er geen huur meer betaald. De gemeente betaalde in die periode zo'n f. 490,- aan onderhoud en brandverzekering⁴⁵.

Na de oorlog verliep het rechtsherstel langzaam. Dat blijkt duidelijk uit de correspondentie rond het rechtsherstel. Vooral de brieven uit het archief van de Israëlitische Gemeente van Sientje van Gelder-Weiler geven een beetje inzicht in de moeilijkheden en emoties rond dit proces, terwijl uit de officiële stukken toch niet helemaal duidelijk wordt waar het nu precies stokte⁴⁶. Sientje van Gelder was echtgenote van Aron van Gelder, voorzitter van de joodse gemeente. Zij hadden de oorlog in onderduik overleefd en Sientje maakte zich sterk voor de wederopbouw van het joodse leven in Winterswijk en de teruggave van de kerkelijke bezittingen.

Allerlei betrokkenen gingen zich bemoeien met de vastgoedbezittingen van de joodse gemeente. De Nederlands Israëlitische Hoofdsynagoge (NIHS) in Arnhem en Amsterdam, dus de joodse gemeenten in beide plaatsen, wilden opgaaf van de schade. Amsterdam had een eigen *Centrale Commissie voor herstel van synagogen en andere kerkelijke eigendommen*. De NIHS Amsterdam schreef alle joodse gemeenten aan. De NIHS Arnhem hoopte fondsen uit het buitenland te kunnen krijgen van de z.g. Jewish relief Unit. Ook was er een *Stichting tot Joods herstel* die Joodse gemeenten in Nederland wilde vertegenwoordigen. En zomer 1945 meldde zich een *Maatschappij tot terugbrenging van joodsch bezit NV i.o.* Deze wilde zich hard maken voor het rechtsherstel van joodse bezittingen. Van deze stichtingen werd niets meer vernomen⁴⁷.

**Joods vastgoed
in Winterswijk
1943-1950**

En er was er een architect betrokken bij het rechtsherstel. Hij heette Abraham Oznowicz en werkte in opdracht van de *Centrale Commissie voor oorlogsschade der Joodse Gemeenten in Nederland*. Dit was een commissie van het NIK. Het NIK informeerde naar het rechtsherstel, de kosten voor restauratie van de gebouwen, en sprak de wens uit dat een joodse architect betrokken werd. Dat werd eveneens Abraham Oznowicz. Zijn ontwerp werd goedgekeurd door Sientje van Gelder en de kosten werden geraamd op maar liefst f. 17.820,-. Deze plannen werden niet uitgevoerd⁴⁸.

In de eerste jaren na de oorlog moest de joodse gemeente duidelijk zijn eigen boontjes doppen. Voor herstel van het synagogecomplex hield ze, met toestemming van de burgerlijke gemeente Winterswijk, in 1945 een collecte. Deze leverde f. 1750,- op⁴⁹. Een groot aantal facturen uit de eerste jaren leert dat de joodse gemeente zelf restauraties en onderhoud liet uitvoeren voordat het rechtsherstel was geregeld. Het is onduidelijk wie dit betaald heeft maar het lijkt erop dat de joodse gemeente zelf deze kosten droeg, mogelijk op basis van de collecte. Het gaat in ieder geval om facturen voor de joodse gemeente uit de periode dat het beheer en bezit van het perceel nog bij de gemeente Winterswijk lag, dus van voor 1 juli 1948. Een snelle optelsom leert dat er f. 723,- werd uitgegeven aan de gebouwen tot 1948. En dat is een lage schatting want van een groot aantal rekeningen is niet meer te achterhalen waar ze precies voor waren dus die zijn hier niet meegenomen.

Daarnaast is het duidelijk dat Sientje van Gelder-Weiler zich ook hard maakte om roerende goederen te verwerven voor de joodse gemeente, nog voordat het rechtsherstel had plaatsgevonden waarin de burgerlijke gemeente toezegde daarvoor te zullen zorgen. Bij de heer Zwartz in Oldenzaal regelde zij kerkelijke benodigdheden zoals een sjofar, kleden en bordjes. Van de joodse gemeenten Elburg en Harderwijk ontving de joodse gemeente een aron haakodesj en seforiem, respectievelijk een kast waarin de thora rollen bewaard worden en kasten voor Hebreeuwse boeken. Het is niet duidelijk hoe dit zich verhiel tot de verplichtingen die de burgerlijke gemeente later op zich nam en of dit betekende dat de gemeente Winterswijk lagere kosten had aan het rechtsherstel omdat de joodse gemeente zelf al meubilair voor de sjoel had aangeschaft⁵⁰.

Vanaf 1947 vinden we meer correspondentie over het rechtsherstel terug in het archief. Een brief van Sientje van Gelder-Weiler waarin zij advies vraagt geeft iets van de moeilijkheden rond het rechtsherstel weer: "Mijn mededeling aan de behandelende gemeenteambtenaar om het volle huurbedrag over de verstreken jaren bij rechtsherstel te vorderen werd door hem reeds bij voorbaat bestreden (over terugvorderen van het pand in oude staat durfde ik nauwelijks te denken). Teneinde uit deze schier onoplosbare moeilijkheden te geraken wilde ik u vragen hoever wij in onze eisch rechtens mogen gaan. (...) Wellicht ware het beter een en ander in handen van een jurist te leggen, doch onze financieele positie laat dit niet toe⁵¹."

Uit een andere brief van haar blijkt ook dat de kosten voor de restauratie het probleem waren. De woning had bomschade opgelopen, vooral de ruiten waren kapot, en het dak van de woning en schooltje lekte. De woning was door de gemeente sinds 1 juni 1945 verhuurd aan een onderwijzer met zijn gezin. Bij de sjoel was vooral het interieur het probleem want dat was helemaal gesloopt. Het meningsverschil ging om de vraag of de burgerlijke gemeente de gebouwen in de oude staat moest teruggeven of niet: "Zolang de kerkelijke goederen nog op naam van de burgerlijke gemeente Winterswijk staan beweert deze laatste bij restauratie geen terugvergoeding van de kosten van wederopbouw te kunnen vorderen⁵²." Het was in deze fase nog niet duidelijk wie de schade moest vergoeden en of het hier om oorlogsschade ging die door het rijk vergoed zou worden of dat de burgerlijke gemeente zou moeten betalen. De gemeente wees die kosten in deze fase daarom af.

Een ander meningsverschil ging over de gederfde huren. De synagoge was tot 1 oktober 1944 verhuurd geweest aan de Duitse school, althans na die datum waren geen huren meer geïnd. Ook het schoolgebouw en de rabbijnswoning stonden waarschijnlijk leeg want de burgerlijke gemeente verhuurde de rabbijnswoning weer vanaf 1 juni 1945⁵³. De gemeente was van mening dat zij niet de financiële verantwoordelijkheid hoefde te dragen over de periode dat er geen huur werd geïnd omdat de aankoop van het complex haar was opgedrongen. Het NIK bemoeide zich daar mee en veegde dat argument van tafel: "Indien de huurder gedurende enige tijd, of in het geheel, geen huur heeft betaald, is de koper toch verplicht het bedrag der verschuldigde huren af te dragen, onverschillig of dit niet betalen der huren te wijten is aan de onmacht, of angst van de huurder, of aan gebrek aan rechtsmiddelen bij de verhuurder, in casu de koper. Het feit of de koop van Joodse kerkelijke goederen vrijwillig of onder dwang is geschied, doet hierbij niets ter zake, daar deze koper in het laatste geval te weinig ruggegraat getoond heeft om zich in deze zaak tegen de bezettende macht te verzetten, zie uitspraak der tribunalen⁵⁴."

Joods vastgoed in Winterswijk 1943-1950

Een jaar later waren de onderhandelingen verder gevorderd, zo blijkt uit een brief van Sientje van Gelder. De burgerlijke gemeente en de joodse gemeente leken eruit te zijn. De gemeente Winterswijk zou de gebouwen inderdaad teruggeven en het beheer was per 1 juli 1948 al overgedragen. De gemeente Winterswijk zou zorgen voor restauratie van synagoge en mikwe en voor een volledige inboedel, deels op basis van wat er nog stond en deels met nieuwe stukken. Daarnaast zou ze de ontvangen huren terugbetalen minus vaste lasten. Sientje noemde ook het herstel van een muur die de joodse gemeente zelf moest betalen à f. 500,-. Die muur was al heel lang in slechte staat. Die bijdrage had dus niets met de schade uit de oorlog te maken. Sientje noemt de regeling "alleszins aanvaardbaar mits inderdaad het herstel nog in de loop van dit jaar zou worden ter hand genomen"⁵⁵.

Het zou echter nog meer dan een jaar duren voordat de akte getekend werd. Dat had te maken met nieuwe inzichten over wat er nodig was aan verbouwing. De burgerlijke gemeente meldde dat er extra kosten ontstaan waren omdat de joodse gemeente een deel van de sjoel wilde gebruiken als afgescheiden vergaderzaal. Die kosten, die niets met rechtsherstel te maken hadden, werden beraamd op f. 2300,-. Samen met de f. 500,- voor de slechte muur kwam dat dus op f. 2800,-. De gemeente zegde toe f. 5000,- te betalen. Oorspronkelijk was overigens sprake van een bedrag van f. 6000,- die de gemeente zou gaan uitgeven voor de restauratie met daarin de bijdrage van f. 500,- van de joodse gemeente. In het gemeentebesluit tot rechtsherstel van januari 1949 werd dit bedrag nog gehandhaafd. Om onduidelijke redenen werd het bedrag van f. 6000,- veranderd in f. 5000,-⁵⁶.

De akte van rechtsherstel is van 3 november 1949. Daaruit blijkt dat de joodse gemeente sinds 1 juli 1948 inderdaad het beheer over het complex terug had. Het complex was van december 1943 tot juli 1948 onder beheer van de gemeente Winterswijk geweest. De akte is, net als bij de andere percelen in Winterswijk, een minnelijke schikking. De gemeente betaalde f. 350,- aan huurderiving voor de rabbijnswoning aan de joodse gemeente over de periode april 1944 tot 31 mei 1945. Toen was het gebouw niet verhuurd geweest. De rest van de huren waren op 1 juli 1948, het moment van overdracht, al verrekend. Dat kan verklaren dat we van het jaarlijks huurbedrag voor de synagoge à f. 625,- per jaar en de vaste lasten hier niets terugzien. Het is niet helemaal duidelijk hoe het geschil over huurderiving, dat hierboven is besproken, werd opgelost. Betaalde de burgerlijke gemeente nu de niet-ontvangen huren voor de synagoge vanaf oktober 1944 terug aan de joodse gemeente? Dat weten we niet want de akte stelt alleen dat dat al verrekend was.

De gemeente verplichtte zich de synagoge te restaureren en een inboedel te verzorgen en de joodse gemeente moest daaraan f. 2800,- bijdragen. Waarschijnlijk is dat de f. 3000,- die in de literatuur genoemd wordt. Dat was, zoals we zagen, niet een bedrag om de synagoge terug te kopen maar omdat de joodse gemeente extra wensen ten aanzien van de verbouwing had opgesteld en die wensen buiten het rechtsherstel vielen. De restauratie viel dus groter uit dan voor het rechtsherstel noodzakelijk was geweest. Opmerkelijk is dat er geen sprake meer was van de f. 5000,- die de gemeente Winterswijk zou bijdragen aan de restauratie. In het gemeente besluit van januari 1949 was daarvan nog wel sprake. Maar de akte stelt eenvoudigweg dat de burgerlijke gemeente de restauratie en inrichting regelt en betaalt, met een bijdrage van f. 2800,- van de joodse gemeente.

Terwijl in de correspondentie tussen Sientje, de architect en de gemeente steeds van f. 6000,- en f. 5000,- sprak was, was het bedrag hier dus teruggebracht tot een toezegging van de burgerlijke gemeente. Uit de begroting van 1950 blijkt dat de gemeente Winterswijk uiteindelijk toch weer uitkwam bij de f. 6000,-. In de begroting voor 1949 werd het bedrag van f. 6000,- opgevoerd plus een bijdrage van f. 500,- voor de kosten die buiten het rechtsherstel vielen. De bijdrage van f. 2800,- van de joodse gemeente werd ook begroot als inkomsten en werd ook daadwerkelijk geïnd. Dit bedrag was volgens de correspondentie inclusief de genoemde f. 500,-. In 1950 stelde een wijziging op de begroting dat de totale kosten aan rechtsherstel en restauratie, inclusief de bijdrage van de joodse gemeente, f. 8965,28 was geweest. Daarmee waren de kosten van de burgerlijke gemeente dus op de ca. f. 6000,- uitgekomen. De joodse gemeente moest daarvoor alle vorderingen op de Commissaris voor *Niet-Commerciële Verenigingen en Stichtingen*, eventuele uitkeringen die daaruit voortvloeiden en vergoeding voor oorlogsschade afstaan aan de burgerlijke gemeente. Dat was een standaard afdracht omdat de oorlogskoper, de burgerlijke gemeente, haar aankoopsom kwijt was. Over herstel van woning en school werd in de akte niet gerept⁵⁷. Overigens werd dit rechtsherstel in de gemeenteraad niet besproken. In de notulen van 1950 werd er niets over gezegd. Het werd zonder hoofdelijke stemming goedgekeurd⁵⁸.

Afsluitend mogen we dus zeggen dat de gemeente zich niet erg deemoedig opstelde bij het rechtsherstel en moeilijk deed over het herstel van de schade die toch onder haar beheer was ontstaan. Uiteindelijk is de schade wel betaald, al weten we niet hoe grondig het herstel gedaan is. De gemeente zorgde er in ieder geval voor dat kosten die naar de letter van de wet niet onder rechtsherstel vielen, ook niet betaald werden door haar. De joodse gemeente betaalde daarom f. 2800,- en had daarvoor al diverse facturen voldaan die samen minstens tot een bedrag van f. 723,- kwamen. Ook verzamelde zij zelf al een deel van de inboedel terwijl dat volgens de brief van Sientje en de akte van rechtsherstel de verantwoordelijkheid van de burgerlijke gemeente was. Het is niet duidelijk wat er rond 1 juli 1948 verrekend werd tussen de burgerlijke en de joodse gemeente. Maar duidelijk is wel dat de joodse gemeente behoorlijke kosten moest maken voor het rechtsherstel en het onderhoud in een tijd dat ze financieel aan de grond zat.

⁴⁰ Kooger, *Het oude volk*, p. 190.

⁴¹ NL-DtcSARA 0294, inv. nr. 1327, besluit d.d. 26 juni 1943. En: brief NIK d.d. 7 januari 1948.

⁴² NL-DtcSARA 0294, inv. nr. 1327, akte dagregister deel 158 nummer 810, d.d. 20 oktober 1943.

⁴³ Aalders, Gerard, *Roof. De ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag: Sdu Uitgevers 1999), p. 44-45.

Zie ook: NL-DtcSARA 0003, inv. nr. 26a, brief accountantskantoor Martin J. Polak d.d. 3 maart 1947.

⁴⁴ NL-DtcSARA 0132, inv. nr. 167 document 289a.

⁴⁵ NL-DtcSARA 0003, inv. nr. 23, brief gemeente Winterswijk, d.d. 14 januari 1946.

⁴⁶ Zie voor die correspondentie: NL-DtcSARA 0003, inv. nr. 23. Het gehele archief met toegang 0003 is een rijk archief met o.a. correspondentie uit de directe naoorlogse jaren. De brieven getuigen van hoe moeilijk de opbouw van het joodse leven ging bv met betrekking tot koosjer eten, het behouden van (oorlogspleeg)kinderen en de jeugd voor het jodendom, joods onderwijs en de financiën van de joodse gemeente.

⁴⁷ NL-DtcSARA 0003, inv. nr. 23, *Maatschappij tot terugbrenging van joodsch bezit NV i.o.*, d.d. 29 mei 1945. En: brief Stichting voor Joods Herstel, d.d. 10 juni 1948.

⁴⁸ NL-DtcSARA 0003, inv. nr. 23, brief A. Oznowicz aan de Ned. Isr. Gemeente Winterswijk, d.d. 10 april 1947. Zie ook brief van de Algemene Commissarissen voor de wederopbouw, d.d. 11 mei 1947. Zie ook: NL-DtcSARA 0003, inv. nr. 23, brief A. Oznowicz aan de Ned. Isr. Gemeente Winterswijk, d.d. 14 nov 1946. Zie voor de Schade Enquête Commissies: Aalders, Gerard, *Berooid. De beroofde joden en het Nederlandse restitutiebeleid sinds 1945* (Amsterdam: Boom 2001), p. 205-207.

⁴⁹ NL-DtcSARA 0003, inv. nr. 7.

⁵⁰ Facturen zitten in NL-DtcSARA 0003, inv. nr. 26b, 26d en 26e en 23. Zie voor roerende goederen inv. nr. 24, 25.

⁵¹ NL-DtcSARA 0003, inv. nr. 23, brief Sientje van Gelder-Weiler aan de heer Taussig, d.d. 11 juni 1947.

⁵² NL-DtcSARA 0003, inv. nr. 23, brief Sientje van Gelder-Weiler aan de heer E. Spier, d.d. 8 december 1947. Zie ook: brief gemeente Winterswijk, d.d. 14 januari 1946.

⁵³ In de stukken is steeds spraken van de rabbijnswoning maar feitelijk gaat het hier om de woning van de chazzan.

⁵⁴ NL-DtcSARA 0294, inv. nr. 1327, brief NIK d.d. 7 januari 1948.

⁵⁵ NL-DtcSARA 0003, inv. nr. 23, brief Sientje van Gelder-Weiler aan de heer Oznowicz d.d. 20 oktober 1948.

⁵⁶ NL-DtcSARA 0003, inv. nr. 23, brief Sientje van Gelder-Weiler aan de heer Oznowicz d.d. 20 oktober 1948. En: NL-DtcSARA 0003, inv. nr. 23, brief Gemeentewerken Winterswijk aan Sientje van Gelder-Weiler d.d. 1 april 1949. Zie ook: NL-DtcSARA 0294, inv. nr. 1327, brief gemeente Winterswijk aan de raad d.d. 23 dec 1948. En: besluit d.d. 13 jan 1949.

⁵⁷ NL-DtcSARA 0294, inv. nr. 1327, besluit d.d. 13 jan 1949. En: Akte geregistreerd te Doetinchem, 5 november 1949, deel 36 folio 79 no. 768. Dezelfde akte is terug te vinden bij het Nationaal Archief, Raad voor het Rechtsherstel, nummer toegang 2.09.48, inv. nr. 868, aangiftenummer 10506. Voor begroting zie: NL-DtcSARA 0294, inv. nr. 2015 en 2016, begrotingen 1949 en 1950. Jaarrekeningen: NL-DtcSARA 0263, inv. nr. 4171, 4172.

Zie ook: NL-DtcSARA 0003, inv. nr. 12, brief van de gemeente Winterswijk aan de Isr. gemeente/Mw Gelder-Weiler, d.d. 14 juli 1952.

Zie ook: NL-DtcSARA 0294, inv. nr. 2016, begroting 1950 post 923b.

⁵⁸ NL-DtcSARA 0263 inv. nr. 3042, notulen gemeenteraad 1950, p. 13.

4.2.3 Tuunterstraat 38

Dit pand was eigendom van de familie Goldschmidt die hier een darmenslijmerij, een slachtbedrijf voor de verwerking van maag en darmen, was begonnen. De familie woonde hier niet. Eigenaar en gezinshoofd Leo Goldschmidt en zijn vrouw Augusta en dochter Margot waren al bijna een jaar niet meer in leven toen hun bedrijfspand werd verkocht aan de gemeente Winterswijk. Ze waren in mei 1943 vermoord in Sobibor. Het is niet duidelijk waarom de gemeente het pand wilde hebben maar burgemeester Bos kocht het namens de gemeente op 18 april 1944 voor een bedrag van f. 1500,-. Dit was een perceel met erfpacht. De gemeente bezat dus al de grond maar kocht nu het erfpachtrecht en de gebouwen op het perceel. Daarmee hield het erfpachtrecht op te bestaan want grondeigenaar en pachter waren nu een en dezelfde⁵⁹.

De gemeente verhuurde het pand vanaf april 1944 tot 1 april 1945 aan de Centrale Keuken, een landelijke instelling die warme maaltijden verschafte aan de bevolking. Deze was in Winterswijk opgericht op 22 maart 1943⁶⁰. Huuropbrengst van de Tuunterstraat 38 was f. 254,13 per jaar. Het gebouw moest aangepast worden want in 1948 schreef de gemeente: "Gedurende de tijd dat de gebouwen ten behoeve van de centrale keuken in gebruik waren, heeft de gemeente daarin enkele veranderingen en verbeteringen aangebracht, waarvan de restantwaarde op f 800,-- kan worden gesteld. Het is billijk dat deze kosten worden vergoed." Na 1 april 1945, dus vanaf de bevrijding, nam het NBI het beheer over omdat de eigenaren niet meer in leven waren. Het pand stond een tijd leeg, tot 1 oktober 1946, en de gemeente betaalde de vaste lasten over die periode omdat er geen inkomsten voor de oorspronkelijke eigenaar tegenover stonden. Op 1 oktober 1946 werd het pand verhuurd aan de Eerste Gelderse vleeswaren- en conservenfabriek (EGVEC) van de heren J.W. Mol en Willy Leo Bähr voor f. 267, 50 per jaar. We kwamen Willy Leo Bähr al eerder tegen als Duitse vluchteling en vennoot van de Eerste Geldersche Vleeswaren fabriek onder rabbinaal toezicht. Hij overleefde de oorlog en zette de fabriek kennelijk voort aan de Tuunterstraat 38. Volgens zijn beheersdossier richtte hij na de oorlog inderdaad een nieuwe 'worstfabriek' op.

Het rechtsherstel vond plaats op 26 februari 1949. De akte is een lange rekensom want er werden huren verrekend die de gemeente ontvangen had, vaste lasten én erfpacht. De oorspronkelijke eigenaar, vertegenwoordigd door het NBI, moest vaste lasten betalen tot het moment van overdracht in 1949, uitgezonderd de periode dat het perceel niet verhuurd was. De akte heeft één opvallende post die hierboven al vermeld is. De gemeente eiste de 800 gulden aan vertimmeringen terug van de oorspronkelijke eigenaar en kreeg die ook. Het werd als waardevermeerdering van het pand gezien (en zo getaxeerd) en die waardevermeerdering mocht, volgens het principe van het rechtsherstel, niet ten goede komen aan de oorspronkelijke eigenaar. Het blijft, met de ogen van nu, vreemd dat dit soort aanpassingen, die buiten medeweten en toestemming van de eigenaar waren gedaan, zomaar doorberekend werden aan de verarmde en veelal vermoorde slachtoffers van de Sjoa⁶¹.

Na deze akte wilden de huurders het pand opkopen van het NBI. De staat was slecht en zij dreigden de huur op te zeggen als er geen verbeteringen uitgevoerd zouden worden. In 1951 was het pand echter nog steeds verhuurd door het NBI aan dezelfde heren. Uit het dossier blijkt wel dat de erfgenamen van Goldschmidt bij de procedure betrokken waren. Zij vroegen via hun advocaat namelijk een hogere verkoopprijs dan de getaxeerde f. 3800,-. Daarna werd het pand getaxeerd op f. 4000,-. Volgens het kadaster is het perceel daarna niet meer verkocht⁶².

⁵⁹ NL-DtcSARA 0132, inv. nr. 167, akte 367.

⁶⁰ Lelieveld, W., *Winterswijk in oorlogstijd. 10 mei 1940-31 maart 1945. Terugblik* (Aalten: De Graafschap 1945), p. 78.

⁶¹ Nationaal Archief, Den Haag, Nederlandse Beheersinstituut (NBI): Beheersdossiers, nummer toegang 2.09.16.10, inventarisnummer 63925 brief gemeente Winterswijk aan mr. J.I. van Dijke d.d. 3 september 1948. En: brief van het Prijzenbureau voor onroerende zaken d.d.29 oktober 1946. Zie ook beheersdossier W.L. Bähr, inv. nr. 30616.

⁶² Nationaal Archief, Den Haag, Nederlandse Beheersinstituut (NBI): Beheersdossiers, nummer toegang 2.09.16.10, inventarisnummer 63925, brief van het NBI d.d. 17 september 1948. En: brief van het NBI aan J.W. Mol d.d. 20 december 1951. En: brief van Mr. J. Sprenger aan het NBI d.d. 17 september 1949. En: brief van mr. J.I. van Dijke aan Mr. J. Sprenger d.d. 4 oktober 1949. En: kadastrale gemeente Winterswijk, artikelnr. 11824 (Leo Goldschmidt). Zie ook: NL-DtcSARA 0263 inv. nr. 3041, notulen gemeenteraad 1948 no. 85. Zie ook: NL-DtcSARA 0544 inv. nr. 2418, *dossier erfpacht. Slachthuisterrein, 1928-1957*.

it is door de Gemeente
van achttien April negen
en met een en dertig Ma
aan huur ontvangen twee
tien cent, althans zal de
bedrag wegens huurderwing
vergoed, terwijl de hu
erd zes en veertig alsno
partij Goldschmidt zal w
dschmidt is verschuldigd

De akte van
rechtsherstel van
Tuunterstraat 38

Foto: Maarten-Jan Vos

4.2.4 Kloetenseweg 30

Ook dit huis, Huize den Kloeten genaamd, werd door Gerrit Jan Slijkhuis, de makelaar uit Doesburg, beheerd namens Dirk Hidde de Vries van de ANBO. Slijkhuis was bij de overdracht aanwezig bij de notaris. Burgemeester Bos kocht dit perceel, bestaande uit een huis, met schuur en erf, bouwland en een weide, namens de gemeente Winterswijk op 24 november 1942. De verkoopprijs bedroeg f. 3800,-. Harri Menco en Jacob Menko hadden het perceel in 1926 samen gekocht voor de prijs van f. 5773,50 en waren beiden voor de helft eigenaar. Waarschijnlijk waren Harri Menco en zijn vrouw Hildegarde al ondergedoken op het moment van verkoop.

De gemeente verhuurde het pand vervolgens, het is niet duidelijk aan wie, maar op het moment van rechtsherstel, november 1948, was het perceel nog steeds verhuurd. De gemeente vergoedde daarom de ontvangen huren à f. 647,19 aan de oorspronkelijke eigenaren. Daarbovenop bleek dat de gemeente het perceel wilde behouden voor woningbouw. De oorlogskoop werd daarom bekrachtigd en de gemeente betaalde nog een bedrag van f. 10.500,- als koopprijs. De verkoop werd gedaan door de weduwe van Harri, Hildegarde Menco-Stern en de bewindvoerder van Jacob Menko, Berend Willem Droppers. De joodse eigenaren wilden houtgewas en wandtegels behouden die in en op het perceel aanwezig waren. De gemeente verwijderde die voor hen. In een aparte verklaring keurden Hildegarde en zoon Herman Samuel Menco het rechtsherstel en de verkoop goed⁶³.

⁶³ NL-DtcSARA 0132 inv. nr. 167 akte 352. En: verklaring Winterswijk 1 februari 1927. En: verklaring Hildegard Stern en Herman Samuel Menco d.d. 18 november 1948. Zie ook: NL-DtcSARA 0263 inv. nr. 3041, notulen gemeenteraad 1948 no. 53. Zie ook voor Harri Menco: Vis, *"We hebben ze allemaal gekend.."*, p. 241. Voor rechtsherstel zie: Nationaal Archief, Raad voor het Rechtsherstel, nummer toegang 2.09.48, inv. nr. 814, aangiftenummer 4080.

4.2.5 Dennendijk

In de akte waarin dit land aan de gemeente werd verkocht zien we weer de makelaar-beheerder Gerrit Jan Slijkhuis terug. Hij verkocht het perceel namens de ANBO en de NGV aan de gemeente Winterswijk. De akte is van 20 januari 1944 en de prijs was f. 728,-. De koop was al eerder overeengekomen want er is een voorlopige koopakte door de ANBO opgemaakt en die is van 15 december 1943. Eigenaar was Sientje van Gelder-Weiler die op dat moment al lang in onderduik zat.

Waarom wilde gemeente dit perceel hebben? Dat staat zoals gebruikelijk niet in de akte maar wel op een bewaard gebleven brief van Bos aan het kadaster, waarin hij verzocht de aantekening van het beheer door de NGV door te halen omdat het perceel verkocht was aan de gemeente. Op die brief staat een handgeschreven notitie: "aankoop grond voor Ringbaan (onleesbaar-MJV) v.m. eigendom van Sientje Weiler." Dat de gemeente willens en wetens joods vastgoed kocht is niet nieuw maar hier staat het erg expliciet door een ambtenaar genoteerd. Kennelijk had men de grond nodig voor publieke werken. Hier werd in de gemeenteraad in 1950 één zin aan gewijd: "De heer Tenkink had graag gezien dat Dr. Bos dit perceel indertijd voor eigen rekening had gekocht⁶⁴." Dat is opmerkelijk want uit de stukken blijkt dat Bos het namens de gemeente had gekocht voor een uitbreidingsplan dat ook uitgevoerd werd.

De akte van rechtsherstel bevestigt dat. De gemeente gaf een deel van het perceel terug. Dat had de gemeente verhuurd want ze betaalde gedeeltes huren aan Sientje à f. 42,50. Daarvan werden dan wel weer vaste lasten en niet gespecificeerde onderhoudskosten afgetrokken. De gemeente behield het oostelijk deel, dat iets minder dan een derde van het hele perceel besloeg en betaalde daarvoor f. 548,80. Daarmee was het rechtsherstel afgerond⁶⁵.

⁶⁴ NL-DtcSARA 0263 inv. nr. 3042, notulen gemeenteraad 1950.

⁶⁵ NL-DtcSARA 0132 inv. nr. 167, akten 366 en 403. Zie ook: verzoek van Doctor Willem pieter Cornelis Bos d.d. 18 februari 1944. Zie ook: NL-DtcSARA 0294 inv. nr. 1781, *aankoop gronden ten behoeve van aan te leggen ringbanen, 1934-1950*.

De slagerij
van Bouwman,
Weurden 66

De familie Bouwman
voor de slagerij aan
het Weurden 66

Foto beschikbaar gesteld
door Mirjam Schwarz

4.2.6 Percelen aangekocht door burgemeester Bos

Weiland aan de Eelinkstraat

Dit stuk landbouwgrond werd door Burgemeester Bos als privé-persoon gekocht. In het overgeleverde archief van de gemeente Winterswijk bij ECAL is er dan ook niets over te vinden. Er is geen koopakte, zoals bij de andere percelen en geen documentatie over het rechtsherstel.

Bos was een controversieel figuur in Winterswijk⁶⁶. Hij was degene die bij de gemeente alle aankopen van joods vastgoed deed en de gemeente steeds vertegenwoordigde bij de notaris als de akte voor de verkoop opgemaakt werd. Hij was een veearts die zich in de jaren dertig als lokale politicus geroerd had als NSB-lid met zijn lokale partij Gemeentebelangen, een soort afsplitsing van de NSB. Op 16 maart 1942 werd hij burgemeester van Winterswijk nadat zijn voorganger Johannes Kneppelhout was ontslagen wegens zijn Oranjegezinde houding. De wethouders Tenkink, Weerkamp en Bent namen toen ontslag maar bleven wel aan. De gemeenteraden waren toen al ontbonden en de burgemeester werd niet meer gecontroleerd. Met VO 152/1941 waren vanaf 1 september 1941 de gemeenteraden, gemeentelijke commissies en de colleges opgeheven en nam de burgemeester die taken waar⁶⁷.

Volgens de literatuur is een eenvoudig oordeel over Bos niet te vellen want hij zou ook joden geholpen hebben. Peter Romijn schrijft dat er uiteenlopende types onder de nieuwe burgemeesters waren: "van relatief verantwoordelijke figuren als W.P.C. Bos (Winterswijk) die – in het licht van hun ideologie – het beste met hun gemeente voor hadden (...) ⁶⁸."

In dit onderzoek zien we hem alleen terug als aanjager van duidelijk foute vastgoedtransacties en als actief medewerker aan de ontrecting van joden. Voor deze en andere feiten kreeg hij na de oorlog vier en een half jaar gevangenisstraf. Hij werd een paar maanden na het vonnis voorwaardelijk vrijgelaten. Een van de eerste dingen die hij toen deed was proberen de huurders uit zijn huis in Winterswijk te krijgen die daarin getrokken waren. Hijzelf woonde in bij een mijnheer Te Strake in Meddo⁶⁹. Burgemeester Kneppelhout wilder er echter niet aan meewerken en vond dat Bos niet slechter was gehuisvest dan de gemiddelde woningzoekende in Winterswijk⁷⁰.

Terug naar de oorlogsjaren. Het perceel dat Bos kocht was eigendom van diverse Menco's: Mourits Menco, Adolf Menco uit Arnhem en Leonardus Menco uit Eibergen. Leonardus en Mourits werden vermoord, Adolf Menco overleefde, zo blijkt uit de akte want hij was slager in Arnhem. De vrouw van Leonardus Menco, Sophia Evelina van Gelder, had de oorlog overleefd en vertegenwoordigde hem en Adolf Menco bij het rechtsherstel. Mourits Menco werd vertegenwoordigd door zijn bewindvoerder, Meyer Poppers. Uit de akte blijkt dat Bos zelf ook onder beheer stond omdat hij als burgemeester had samengewerkt met de bezetter en dus als collaborateur werd vervolgd.

Het rechtsherstel van juni 1948 was erg simpel. De erven Menco kregen het perceel terug van Bos maar ontvingen geen enkele vergoeding omdat de vaste lasten die Bos betaald had net zo hoog werden geacht als de pachtgelden die Bos ontvangen had. Mogelijk was dit het resultaat van onderhandelingen. Dit lijkt een magere regeling maar we weten niet op welke bedragen dit gebaseerd was. Het perceel werd in 1957 alsnog aan de gemeente verkocht door de erfgenamen⁷¹.

Weurden 66

In het pand Weurden 66 baatte Jozeph Bouwman (1879-1947) een slagerij uit. Hij overleefde de oorlog en kon zichzelf dus vertegenwoordigen bij het rechtsherstel. Er is dus geen beheersdossier van hem. Dat is logisch maar daardoor hebben we minder inzicht in wat er rond het rechtsherstel allemaal speelde en waarom Bos het huis kocht. We moeten het doen met de akte van rechtsherstel en met het beheersdossier van Bos. Omdat hij onder beheer stond als collaborateur is er van hem wél een dossier. Dat dossier geeft geen informatie over waarom Bos het huis kocht maar geeft wel informatie over de bedragen die verrekend werden.

Bos kocht het huis op 19 november 1942 voor f. 5100,-. Hij verhuurde het huis. Na de oorlog droeg hij namelijk een bedrag af aan Jozeph Bouwman van f. 2880,10. Een flink bedrag dat niet alleen de gederfde huren moest dekken maar ook de schade die aan het pand was toegebracht. In het beheersdossier van Bos wordt die schade uit de doeken gedaan: "Deze schade bestaat in hoofdzaak in het veranderen van bestaande worstkeuken en Rookerij, behorende bij de Slagerijwinkel annex Worstfabriek. Een en ander is geheel omgebouwd tot Veestalling, hetgeen tot gevolg heeft gehad dat de Worstkeuken geheel onbruikbaar is geworden⁷²." Deze schade werd getaxeerd op f. 1449,-.

Interessant is dat deze taxatie uit 1947 stamt terwijl een eerder overzicht van de te verrekenen kosten uit 1946 nog geen melding maakte van de schade die Bos moest vergoeden. Kennelijk had Bouwman dit alsnog onder de aandacht gebracht van de notaris-bemiddelaar die de akte moest opstellen, notaris Van Eekelen. De gederfde huren kwamen op f. 1531,10, dus totaal f. 2980,10. Daarin waren nog f. 100,- aan onderhoudskosten verrekend die Bouwman moest betalen. Deze kosten had Bos gemaakt tijdens de oorlogsjaren. Bos claimde aanvankelijk een bedrag van f. 605,41 en dat was inclusief het bouwen van de veestal die Bouwman juist niet had gewild. Dat bedrag werd teruggebracht tot f. 100,-. Daarmee kwam men op f. 2980,10. Bouwman moest bovendien nog de afgeloste hypotheek terugbetalen à f. 3304,-. De minuutakte van rechtsherstel is van 18 juli 1947⁷³.

Het CABR-dossier van Bos geeft geen schuldbewust beeld van zijn houding ten aanzien van het rechtsherstel. Bos verklaarde in 1945: "Ik heb bij den aankoop van het huis van Joseph Bouwman uitdrukkelijk aan den notaris Hesselink gevraagd, of het huis vrij was van alle lusten en lasten. Notaris Hesselink, een door de Regeering aangestelde ambtenaar, zeide mij, dat ik het huis vrij kon koopen, zonder er verder last mee te krijgen(...). Ik voel mij niet schuldig aan het vervreemden van Jodengoederen, daar ik m.i. de legale weg heb bewandeld en het huis via een notaris heb gekocht. Ik ben bereid Bouwman het huis tegen denzelfden prijs als waarvoor ik het gekocht heb, zijnde f. 5100. terug te geven, d.w.z. dan moet Bouwman het geld ophalen, waar ik het gestort heb." Een onaantrekkelijk voorstel voor Bouwman dat geen doorgang vond⁷⁴.

De minnelijke regeling was in principe een regeling tussen de oorlogskoper en de oorspronkelijke eigenaar, een onderhandeling zo men wil. Maar wat viel er te onderhandelen als elke akte een rekensom was van gederfde huren, vaste lasten, soms erfpacht en soms schade of juist verbeteringen? Dat kan zitten in de hoogte van de bedragen zoals hier de herstelkosten die eerst genegeerd worden en dan toch vergoed moesten worden, net als de onderhoudskosten die Bos had. Hij kreeg een stuk minder dan hij uitgegeven had. Wel werden de bedragen gespecificeerd met facturen en taxaties. In de vorige akte waarbij Bos betrokken was, Eelinkstraat, bleef de verrekening van kosten en pachten vaag en dat viel waarschijnlijk in het voordeel uit van Bos. Ook dat kan het resultaat geweest zijn van onderhandelingen.

Als deze bedragen inderdaad de punten van onderhandeling waren dan heeft de partij Bouwman zich hier niet met een kluitje in het riet laten sturen. In dit geval kunnen we alleen maar voorzichtig concluderen dat het een behoorlijk bedrag is dat de ex-burgemeester moest betalen⁷⁵.

⁶⁶ Staphorst, 30-5-1897

⁶⁷ Romijn, Peter, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen onder Duitse bezetting* (Amsterdam: Balans 2006), p. 289-293.

Zie ook: Kooy, *Het echec van een 'volkse' beweging*, p. 66-70, 108.

⁶⁸ Romijn, Peter, *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 19. Voor verklaringen over Bos, zie: NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging Justitie, 2.09.09, inv.nr. 66781.

Zie ook: Krosenbrink, Henk, *Dr. W.P.C. Bos. Zijn leven en zijn tijd* (Doetinchem: Stichting Staring Instituut 1995), pag. 226 en 239-240.

Zie ook: Kooy, *Het echec van een 'volkse' beweging*, p. 108-109.

⁶⁹ Plaatsnaam klopt volgens Bos' verklaring in dossier van STPD.

⁷⁰ Nationaal Archief, Den Haag, Stichting Toezicht Politieke Delinquenten (STPD), nummer toegang 2.09.42.01, inventarisnummer 967, brief d.d. 14 mei 1949.

⁷¹ NL-HaNA, Rechtsherstel, 2.09.48, inv.nr. 913 aangiftenr. 16446. Zie ook: NA, Beheersdossiers, nummer toegang 2.09.16.10, inventarisnummer 125407. Zie ook: kadastrale gemeente Winterswijk, artikelnr. 11737 (Leonardus Menco en consorten).

⁷² NA, Beheersdossiers, nummer toegang 2.09.16.02, inventarisnummer 50155, taxatierapport d.d. 4 juni 1947.

⁷³ NA, Beheersdossiers, nummer toegang 2.09.16.02, inventarisnummer 50155.

⁷⁴ NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging Justitie, 2.09.09, inv.nr. 66781, Proces-Verbaal d.d.26 september 1945.

Veder bevat het lijvige dossier van Bos geen verwijzingen naar joods onroerend goed.

⁷⁵ NL-HaNA, Rechtsherstel, 2.09.48, inv.nr. 790 aangiftenr. 457. Zie ook: Vis, *"We hebben ze allemaal gekend."*, p. 40-44.

4.3 Leeghalen van joodse woningen

In het overgedragen archief van de gemeente Winterswijk zien we nog een bijdrage die de gemeente geleverd heeft aan de Jodenvervolgung. Deze bijdrage heeft niet direct, maar wel zijdelings met vastgoed te maken en is hier niet uitgebreid onderzocht. Maar deze is wel illustratief voor de houding van de gemeente: meewerken met de bezetter.

Het archief bevat een aantal facturen voor respectievelijk het afvoeren van fietsen van joden, het openbreken van deuren van woningen waar joden woonden en het leegruimen van die woningen. De facturen voor het openbreken van de huizen Goudvinkenstraat 6 en Molenpad 6 waren verstuurd door de smid B. Ter Hart. Goudvinkenstraat 6 was eigendom van Mathilde Schwarz-Rosenbaum en werd bewoond door het gezin van Adolf Meijler. Dit gezin was ondergedoken geweest in het Korenburgerveen en met de razzia van november 1942 opgepakt. Ze werden in december 1942 vermoord in Auschwitz. Het huis werd al opengebroken toen het gezin nog ondergedoken was, namelijk op 8 oktober. En op 22 oktober brak de smid de woning Molenpad 6 open. Ook een pand van Mathilde Schwarz-Rosenbaum en bewoond door haar zoon Salli en zijn gezin. De factuur bedroeg f. 1,02.

Fietsen van joden werden op 20 juli 1942 door de firma Transportonderneming NV v.h. G.J. Hannink naar Oosterbeek gebracht voor f. 53,45. Al deze facturen werden aan de gemeente verstuurd maar de opdrachtgever was de Sicherheitspolizei in Arnhem. Het lijkt erop dat de gemeente de bedragen weer bij de Sipo in rekening bracht⁷⁶.

Tot slot informeerde burgemeester Bos op 18 augustus 1943 aan de *Beauftragte* van de provincie Gelderland over het leeghalen van woningen waar joden gewoond hadden. Hij meldde dat hij zelf het inventariseren van de inboedels van joden ter hand had genomen, daarbij geholpen door J. Th Angenendt, W.L. van Kooten en J.B. Schaffeld, allen NSDAP- of NSB-lid. Schaffeld en Angenendt komen we tegen op de lijst van oorlogskopers. Johann Bernhard Schaffeld was Ortsgruppenleiter van de NSDAP en betrokken bij de benoeming van Bos. Hij was rijksduitser, een Duitser die al voor de oorlog in Winterswijk woonde. Deze mannen stelden naar eigen inzicht meubels ter beschikking aan mensen die daar behoefte aan hadden. De rest van de meubels lag in de woningen of was opgeslagen in de fabriek van Zwanenberg. De gemeente schreef de *Beauftragte* ook precies welke joodse woningen leeg stonden. Bij het leeghalen van joodse huizen was de gemeente dus betrokken⁷⁷.

⁷⁶ NL-DtcSARA 0544 inv. nr. 5374. Zie voor de facturen: NL-DtcSARA 0263 inv. nr. 2197. Ook het CABR dossier van Bos bevat correspondentie over het opslaan van joodse inboedels, zie: NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging Justitie, 2.09.09, inv.nr. 66781.

⁷⁷ Voor Schaffeld zie: Mirjam Schwarz en Hans Bouman, *Ik hoop dat alles weer gewoon wordt*, p. 91-95. Zie voor brief burgemeester Bos: NL-DtcSARA 0544 inv.nr. 5374, brief d.d. 18 augustus 1943. En: inv. nr. 5374, *lijst van op 10 april 1943 leeggekomen jodenwoningen*.

5 Rechtsherstel en heffingen in Winterswijk

We hebben gezien hoe de koop en het rechtsherstel van de percelen is verlopen die de gemeente Winterswijk had gekocht. In deze paragraaf ga ik in op het rechtsherstel in zijn algemeen in Winterswijk. Daarbij kijken we naar de lijst van 63 percelen en vooral naar de percelen die niet door de gemeente Winterswijk waren aangekocht. Die percelen staan allemaal in bijlage I. Daarbij zet ik wat algemene karakteristieken van het rechtsherstel op een rijtje. Ten tweede ga ik in op de vraag of er na de oorlog openstaande heffingen aan joden door de gemeente zijn opgelegd of niet.

5.1 Heeft er rechtsherstel plaatsgevonden?

Van alle percelen in joods bezit is gekeken naar de vraag of er rechtsherstel heeft plaatsgevonden of niet. Als er opvallende voorwaarden of bedragen bij de teruggaaf waren is dat genoteerd. Bijlage I bevat het overzicht van alle percelen, namen van eigenaren en oorlogskopers. Ook is toegevoegd in welk jaar het rechtsherstel plaatsvond. Belangrijkste conclusie: van de 63 percelen is er over 45 rechtsherstel vastgesteld. Van twee percelen weten we het niet en 16 zijn niet verkocht en bleven in het kadaster op naam van de oorspronkelijke eigenaar staan maar waren dus wel in beheer van de NGV.

We lopen hier niet alle panden langs maar volstaan met een casus. Zoals gezegd zijn de akten vaak een verrekening van kosten. We hebben al verschillende voorbeelden van die verrekeringen gezien maar het rechtsherstel van een stuk tuingrond aan de Molenstraat geeft wel een heel kil en bijna lachwekkend beeld van hoe ver die verrekeringen konden gaan. Het perceel was van Sander Nathans over wie we verder niet veel weten. Hij werd niet gedeporteerd, woonde in Arnhem en overleed in Apeldoorn in december 1942. In de akte van rechtsherstel worden verschillende erfgenamen opgevoerd waaronder Jetje Nathans. Zij was de vrouw van de vermoorde David Schwarz die weer zoon was van Mathilde Schwarz-Rosenbaum. Na de oorlog was Jetje hertrouwd met Isaac de Leeuw. Het perceel aan de Molenstraat was in de oorlog gekocht door Jan Dirk Plekker die het na de oorlog moest teruggeven. Maar Plekker stond op zijn strepen. In de akte lezen we: "Na de bevrijding is door de comparante Jetje Nathans een haan in eigendom toebehorende aan de comparant Plekker en opgehokt op het voormelde onroerend goed, zonder toestemming van de eigenaar van die haan, geslacht en geconsumeerd, waarvoor door de comparant Plekker een schadevergoeding wordt gevraagd van f. 5,-." Van de gederfde huren die Plekker moest afdragen werd inderdaad vijf gulden afgetrokken⁷⁸.

Een aantal zaken valt nog meer op, gebaseerd op de akten van rechtsherstel uit Winterswijk. Navolgende observaties gelden ook landelijk want het zijn de algemene trekken van het rechtsherstel. De oorspronkelijke eigenaren werden altijd aangeslagen voor vaste lasten die mogelijk nog niet betaald waren. In principe werden die lasten verrekend maar er staat in elke akte een standaardzin die stelt dat als vaste lasten nog niet betaald mochten zijn, dat die dan voor de oorspronkelijke eigenaar zijn. Dus stel dat er nog financiële lijken uit de kast zouden komen, dan is de schade voor de oorspronkelijke eigenaren: "Voor genoemde partijen Harry Menco, Abraham Menco en Bernard Nathan Jacob Menco (de oorspronkelijke eigenaren – MJV) verbinden zich tegenover de gemeente Winterswijk (de oorlogskoper – MJV) om te betalen de zogenaamde vaste lasten welke met betrekking tot het meergemelde kadastrale perceel (...) mochten blijken niet te zijn betaald." In principe werden die kosten verrekend als ze bekend waren. Maar er lag dus een risico bij de oorspronkelijke eigenaar⁷⁹.

Dit onderzoek wilde ook toetsen of de oorspronkelijke eigenaren mogelijk financieel zijn benadeeld. Uit eerder onderzoek bleek dat verbeteringen die een oorlogskoper had aangebracht werden doorberekend aan de joodse eigenaar. Dit paste helemaal in het idee van het rechtsherstel want het was herstel en geen compensatie. Dus dat de joodse eigenaar er financieel op vooruit ging, dat was niet aan de orde. Met de ogen van nu lijkt dat niet redelijk want de eventuele verbeteringen werden geheel buiten medeweten en zonder toestemming van de eigenaar gedaan. We hebben zo'n casus gezien bij het perceel Tuunterstraat 38 dat door de gemeente was gekocht. Verder komen dit soort verrekeringen van ongewenste verbouwingen niet voor in Winterswijk. De kosten zijn in bijlage I aangegeven in de kolom *Kosten rechtsherstel*. Als daar een bedrag genoemd wordt is dat het bedrag dat overbleef voor de joodse eigenaar na verrekening van alle lasten en inkomsten. Het lijkt erop dat het rechtsherstel niet in onverwacht hoge kosten heeft geresulteerd voor Winterswijkse joodse eigenaren.

Joods vastgoed
in Winterswijk
1943-1950

Daarnaast is het belangrijk om iets te zeggen over de onderhandelingen. Bij het rechtsherstel in Winterswijk ging het allemaal om minnelijke schikkingen. De akten werden opgesteld nadat de partijen met elkaar afspraken hadden gemaakt. De vraag dringt zich op: werd hier nu echt onderhandeld of was het rechtsherstel gewoon een rekensom, niets meer en niets minder, waarbij er niets te onderhandelen viel? We zien dat steeds dezelfde posten met elkaar verrekend worden, zoals huur, vaste lasten, een hypotheek en heel soms een waardevermeerdering of -vermindering. Toch worden er in de literatuur vraagtekens gezet bij de minnelijke schikking omdat dit de oorlogskoper de mogelijkheid zou geven om dwars te liggen.

In de akten van Winterswijk zien we dat niet heel direct terug behalve misschien bij het moeizame rechtsherstel van de synagoge wegens het meningsverschil over de restauratiekosten. In andere casussen zien we dit soort moeilijkheden minder. Dat is logisch want de akten geven het resultaat weer, de afspraken die uiteindelijk zijn gemaakt, en tonen niets van de gesprekken, emoties en meningsverschillen die hieraan vooraf zijn gegaan. Werd er echt onderhandeld of niet?

Om die vragen te beantwoorden is ander bronnenmateriaal nodig. We zouden daarvoor persoonlijke documenten of correspondentie van de oorlogskopers of de ontrenten moeten hebben in de hoop dat daar iets over het proces van rechtsherstel in staat. Enigszins zien we dat terug in een paar brieven van Sientje van Gelder-Weiler, die hierboven al genoemd zijn. Maar verder ontbreken die bronnen.

Op basis van de akten in Winterswijk kunnen we alleen zeggen: als er iets te onderhandelen viel dan ging het om de hoogte van de bedragen, niet om het rechtsherstel of de teruggaaf an sich. Vaak werden posten niet gespecificeerd die de eigenaar moest betalen of werd gezegd dat e.e.a. al verrekend was. Daar is een proces aan voorafgegaan. In het rechtsherstel over het weiland aan de Eelinkstraat bijvoorbeeld staat in de akte: "De tijdens zijn bezit door de heer Bos genoten pacht wordt geacht gelijk te zijn aan de door hem betaalde lasten." Resultaat: er hoeft niets te worden betaald door Bos. Of dit een redelijke overeenkomst was, is niet meer te achterhalen. Zo zijn er meer posten waarvan niet altijd duidelijk is waar ze op gebaseerd zijn. Als er onderhandelingsruimte zat, dan was het daar⁸⁰. De gelijkwaardigheid en het billijkheidsprincipe dat basis was voor het rechtsherstel en de onderhandelingen die daarbij hoorden zullen vaak niet in het voordeel van de joodse slachtoffers gewerkt hebben. De berooide en getraumatiseerde joden zullen niet allemaal de mogelijkheid hebben gehad om zich goed te laten vertegenwoordigen bij dit proces. Of zij allemaal over voldoende innerlijke (veer)kracht beschikten om deze strijd aan te gaan, is zeer de vraag.

Een laatste algemene observatie is gebaseerd op de beheersdossiers. De kosten voor de bewindvoering over de vermogens werden betaald uit diezelfde vermogens. Zowel het NBI zelf als de bewindvoerders werden betaald en die beloning was gebaseerd op een percentage van het vermogen. De dossiers bevatten regelmatig brieven van bewindvoerders die om een extra beloning vroegen omdat het meer werk was dan gedacht. De joodse slachtoffers betaalden voor hun eigen bewindvoering.

⁷⁸ Nationaal Archief, Raad voor het Rechtsherstel, nummer toegang 2.09.48, inv. nr. 868, aangiftenummer 10501. Zie voor Jetje Nathans: Vis, *"We hebben ze allemaal gekend.."*, p. 366.

⁷⁹ NL-DtcSARA 0132, inv. nr. 167, akte 402.

⁸⁰ NL-HaNA, Rechtsherstel, 2.09.48, inv.nr. 913 aangiftenr. 16446.

5.2 Achterstallige belastingen

Achterstalligheid gaat over de vraag of de gemeente achterstallige belasting heeft opgelegd aan joden of hun nabestaanden over de periode dat hun huis in beheer was bij de NGV of verkocht. Er ontstond achterstalligheid als een bepaalde belasting op de vervaldatum nog niet was betaald. Werden joden aangeslagen voor de periode dat hun huis onder beheer stond of verkocht was? Een periode bovendien waarin zij zelf gedeporteerd waren of in onderduik en sowieso niet in staat waren geweest de vaste lasten te voldoen. In Amsterdam en Den Haag zijn dergelijke gevallen aangetoond, in andere steden nog niet. Dat heeft veelal te maken met de archivalia. De uitvoeringsdossiers zijn vernietigd d.w.z. dat er op individueel niveau geen aanslagen, aangiften of bezwaarschiften bewaard zijn gebleven. Dat geldt ook voor Winterswijk⁸¹. We moeten het dus doen met andersoortige bronnen. Ook de archieven van de Raad van Beroep voor de directe belastingen te Zutphen zijn niet bewaard gebleven. Wel is er nog de Raad van Beroep voor directe belastingen te Arnhem maar dat gaat alleen over inkomstenbelasting.

Voor dit onderzoek zijn in het gemeentearchief bronnen bestudeerd die mogelijk iets konden prijsgeven over naheffingen. We hebben het dan over verslagen van de gemeenteraad en verslagen van vergaderingen van B&W, begrotingen, kasboeken, begrotingen van het grondbedrijf, verordeningen van de burgemeester, grootboeken van inkomsten en uitgaven en kasboeken van inkomsten van rioolbelasting. Deze zijn allemaal bestudeerd over de jaren 1945-1950. In de gemeenteraad van Den Haag werd bijvoorbeeld het onderwerp van achterstallige erfpachtcanon besproken. In de verslagen van Winterswijk is daarover niets aangetroffen. Ook in het archief van de joodse gemeente Winterswijk is niets te vinden over achterstalligheid m.b.t. de synagoge. In de beheersdossiers die zijn bestudeerd van de joodse vastgoedeigenaren van Winterswijk zijn dit soort betalingen ook niet aangetroffen.

Er zijn bovendien geen aanwijzingen aangetroffen dat er van achterstalligheid sprake was, dus dat oorlogskopers, NGV of ANBO de vaste lasten niet betaald zouden hebben. In ieder geval vinden we daar niets van terug in de gemeentearchieven. Het is niet te achterhalen of de ANBO dit netjes betaalde want de archieven van de ANBO zijn er niet meer. Beheersdossiers melden zeer sporadisch dat de ANBO juist wel vaste lasten betaalde. Dat zou betekenen dat er geen achterstalligheid ontstond maar de dossiers waarin dit staat zijn er te weinig om algemene conclusies uit te kunnen trekken. In Leeuwarden vond men aanwijzingen dat de NGV juist wel belastingen betaalde over het jaar 1943⁸².

Allereerst is het belangrijk om vast te stellen dat gemeentelijke belastingen wel degelijk in de dossiers terugkomen. De slachtoffers betalen allemaal vaste lasten, waaronder gemeentebelastingen, in het kader van het rechtsherstel. Dat is onderdeel van de verrekening over de oorlogsjaren en het herstel naar de situatie van voor de roof. In de akten van rechtsherstel komen die vaste lasten steeds terug. Joodse slachtoffers of nabestaanden moesten dus wel weg- en rioolbelasting betalen en kregen huren en andere saldi terug.

Ten tweede is er wel iets terug te vinden over belastingen in het gemeentearchief maar het is niet te koppelen aan joden. Het is in ieder geval duidelijk dat er twee soorten belastingen waren, gekoppeld aan het bezit van vastgoed in Winterswijk: rioolbelasting en wegbelasting. Rioolbelasting bestond sinds 1929 en werd opgelegd aan eigenaren van gebouwen aan of in de buurt van de openbare weg. Wegbelasting bestond sinds 1926 en was een bijdrage van huizenbezitters aan onderhoud van straten en wegen. Een verordening van B&W uit november 1945 toont dat er met weg- en rioolbelasting coulant werd omgesprongen als percelen verwoest waren of oorlogsschade hadden geleden. Ook was er een bepaling dat iemand niet werd aangeslagen voor weg- en rioolbelasting als het pand twaalf maanden aan een stuk niet verhuurd of ongebruikt was gebleven. Vanaf 1945 konden eigenaren van dit soort getroffen percelen aanspraak maken op ontheffing of vermindering. Uit de notulen van de besloten vergaderingen van de raad blijkt dat die ontheffing inderdaad werd verleend in bepaalde gevallen. In 1946 ontving A.G.Th. Storck restitutie van de weg- en rioolbelasting over 1945. Ook de firma Zwanenberg vroeg ontheffing aan en kreeg gedeeltelijke restitutie over 1945⁸³.

Naast deze belasting was er nog een baatbelasting, die werd opgelegd aan specifieke eigenaren op basis van de baat die hun percelen hadden bij de aanleg van wegen en als bijdrage in de kosten daaraan. Deze was ingevoerd in 1934. De lijst van adressen die aangeslagen werden staat in de gemeenteverordening. De baatbelasting is voor dit onderzoek niet relevant. Een derde belasting zien we terug in de beheersdossier en die heette grondbelasting. Het is niet duidelijk hoe die zich onderscheidde van de weg- en rioolbelasting maar was waarschijnlijk een heffing op grondbezit van het rijk⁸⁴.

Het gaat hier niet alleen om de vraag welke heffingen er na de oorlog onterecht werden opgelegd. Het gaat er ook om: wat gebeurde er met panden waarover alleen beheer was geweest en die dus niet verkocht waren? Die vraag werd hierboven al aangekaart: ontstond daar wel achterstalligheid of niet? We weten niet hoe er over de panden die onder beheer stonden werd afgerekend na de oorlog want ze vielen niet binnen de procedures van minnelijk rechtsherstel.

Over erfpacht kunnen we kort zijn: het kwam wel voor in de gemeente Winterswijk maar voor dit onderzoek bleek het niet relevant. Van de 63 percelen op de lijst is van een perceel gebleken dat het erfpacht van de gemeente Winterswijk was. Dat is het perceel van Leo Goldschmidt, Tuunterstraat 38. Zoals we zagen werd de erfpacht hier verrekend in het kader van het rechtsherstel. Uit het beheersdossier blijkt dat de ANBO de erfpachtcanon had betaald tot augustus 1944, dus tot na het moment van verkoop. Heffingen wegens achterstallige erfpachtcanon waren in Winterswijk na de oorlog dus niet aan de orde⁸⁵.

⁸¹ De gemeente schreef aan de onderzoeker op 12 juli 2021: "Uitvoeringsdossiers over belastingen worden in de regel 7 jaar bewaard, dus je kunt rustig aannemen dat wij deze niet meer hebben. De belastingverordeningen worden wel bewaard, maar deze zijn dan ook afgestoten naar het ECAL en zijn daar te raadplegen." Gemeentearchivaris Peter Meerdink bevestigde dit in een mail aan de onderzoeker op 1 juni 2021. Raymund Schütz noteert: "Archiefwet 1962 en Archiefbesluit 1968. De bewaartermijn voor aangiften, bezwaarschriften, ontheffingen en kwijtscheldingen was vijf jaar en voor kohieren en aanslagen tien jaar." Zie: Raymund Schütz en Egbert Ottens, *Blindheid voor eigen tekortkomingen. Verslag van het historisch onderzoek naar de roof van Joods onroerend goed tijdens de Tweede Wereldoorlog in Hoorn, de rol van de gemeente daarbij en het rechtsherstel na de oorlog* (rapportage, Hoorn: oktober 2021), hoofdstuk 1, p. 4, noot 7. De volgende dossiers zijn bestudeerd: NL-DtcSARA 0263, inv. nrs 3037-3042, 3219, 3153, 4124-4128, 4169-4174, 3349, 3350, 3353, 3801, 3819, 3820, 3152-3154, 4212, 3626, 3627, 2546. Toegang 0544, inv. nr. 2320. Toegang 0294, inv. nrs. 10, 11, 885, 2011-2016, 453. Toegang 0862, inv. nrs. 30, 42, 46, 59.

⁸² Het gaat om: NA, beheersdossiers, nummer toegang 2.09.16.11, inventarisnummer 148232. Zie voor Leeuwarden: *Roof en rechtsherstel. Rapport inzake de gedwongen vervreemding en de herverkrijging door rechtsherstel van onroerende goederen van joodse eigenaren en erfpachters in de gemeente Leeuwarden, alsmede de afwikkeling van eigendomsgebonden betalingsverplichtingen dienaangaande gedurende het tijdvak 1941-1957* (Rapportage Historisch Centrum Leeuwarden, 2021), p. 26.

⁸³ NL-DtcSARA 0263, inv. nr. 3037 vergadering gemeenteraad 29 november 1945 over grondbelasting. Zie ook: inv. nr. 3153, besluit B&W d.d. 4 september 1947. Zie ook: NL-DtcSARA 0544, inv. nr. 2320, Verordening tot heffing eener bijzondere belasting d.d. 1940. Zie ook: NL-DtcSARA 0294, inv. nr. 9 en 10, 11, en 885. Zie ook: NL-DtcSARA, 0263 inv. nr. 3219.

⁸⁴ NA, Beheersdossiers, nummer toegang 2.09.16.02, inventarisnummer 30443, financieel verslag d.d. 31 december 1947. En: nummer toegang 2.09.16.05, inventarisnummer 62464, vermogensbeschrijving d.d. 31 december 1949. Voor baatbelasting zie: NL-DtcSARA, 0544 inv. nr. 2321. Zie ook: Slaa, Robin te, 'Daar dit een immorele aanslag is', p. 173, 176-177. En: Blauw, Maili, *Roof en rechtsherstel in Haarlem*, p. 11.

⁸⁵ NA, beheersdossiers, nummer toegang 2.09.16.05, inventarisnummer 63925, gemeente Winterswijk, vervolg op schrijven van 3 september 1948. De andere percelen zijn niet stuk voor stuk in het kadaster nagelopen. Uit de rechtsherstel dossiers is nergens erfpacht gebleken. Van een aantal percelen is dat nog in het kadaster gecontroleerd zoals bij al het bezit van Sientje Weiler-van Gelder (leggerartikel 9539) en van de percelen Tuunterstraat 5 en Gasthuisstraat 17 en Ratumsestraat 27 en Misterstraat 70. Zie voor de gemeentelijke verordening uit 1928: NL-DtcSARA, 0263 inv. nr. 3604.

Deel 3. Afronding

6. Inleiding

Tijdens de oorlog had de Nederlandse regering in ballingschap in Londen al door dat de nazi's op grote schaal aan het roven waren en dat joden daarvan bijzonder het slachtoffer waren. De regering ondertekende de verklaring van de geallieerden van 5 januari 1943 waarin de geallieerden verklaarden te zullen optreden tegen roof en dat onrechtmatige transacties in de bezette gebieden teruggedraaid zouden worden. De Nederlandse toelichting op de *Allied Declaration* verwoordde het als volgt: "U kunt er op rekenen dat de Nederlandse Regeering alles in het werk zal stellen opdat het onrecht geschapen door roof en plundering naar mogelijkheid en billijkheid zal worden ongedaan gemaakt." Op 7 januari 1943 werd dat op Radio Oranje nog eens bevestigd en op 3 juni 1942 was ook al gewaarschuwd om geen joods bezit te kopen. Zo was het wel heel moeilijk om in het bezette Nederland joodse bezittingen 'te goeder trouw' te kopen⁸⁶.

Wat kunnen we concluderen over het rechtsherstel? Vooropgesteld: we weten dat we niet alles weten. Het zijn ambtelijke documenten waar we ons op moeten baseren en we zien niet met welke houding de partijen erin zaten. We weten wel dat het rechtsherstel in Nederland als ambtelijk en kil werd ervaren door de betrokkenen. Dat had verschillende redenen die genoemd zijn⁸⁷. Daarnaast weten we, en dat bevestigt dit onderzoek, dat er wel degelijk een grote rechtsherstel-operatie op touw is gezet na de oorlog, en dat die al in Londen was voorbereid. Bijna al het joodse vastgoed in Nederland kwam terug bij de oorspronkelijke eigenaren, of hun nabestaanden, en het rechtsherstel verliep correct naar de maatstaven en de wetsbesluiten van toen. Men vond toen formeel rechtsherstel al heel wat. We moeten bij het beoordelen van het rechtsherstel in het achterhoofd houden dat er in Nederland weinig kennis en bewustzijn, laat staan erkenning en begrip, was van het feit dat de joden het slachtoffer geworden waren van de zwaarste misdaad denkbaar.

Wat heeft dat alles betekend voor het rechtsherstel in Winterswijk? In dit afrondende hoofdstuk beantwoord ik de onderzoeksvragen stuk voor stuk beknopt. Daarna ga ik in op de rol die de gemeente speelde bij de verkoop van joods vastgoed en bij het rechtsherstel.

6.1 Onderzoeksvragen

Ik zet de belangrijkste conclusies op een rijtje en volg daarbij de onderzoeksvragen:

- *Zijn alle 38 panden na de oorlog teruggegeven aan de oorspronkelijke joodse eigenaren of hun erfgenamen?*
De lijst van 38 panden is tijdens het onderzoek uitgebreid tot in totaal 63 joodse percelen. Over al die percelen heeft, afgezien van twee onduidelijke gevallen en afgezien van de niet-verkochte percelen, rechtsherstel plaatsgevonden.
- *Onder welke voorwaarden zijn de panden teruggegeven en moesten de joodse eigenaren daarvoor kosten maken?*
We zien geen opvallend hoge kosten waarmee joodse eigenaren werden geconfronteerd, afgezien van hypotheek. In principe was het rechtsherstel niet meer dan een verrekening van vaste lasten en huren. Joodse eigenaren betaalden in Winterswijk niet op grote schaal voor verbouwingen die buiten hen om hadden plaatsgevonden.
- *Heeft de gemeente Winterswijk een rol gespeeld in de roof van joods vastgoed?*
De gemeente Winterswijk kocht willens en wetens joods vastgoed op, vertegenwoordigd door burgemeester Bos, zowel op eigen initiatief als op verzoek van de bezetter. De gemeente Winterswijk heeft vijf joodse percelen aangekocht en een niet-joods perceel. Daarnaast kocht burgemeester Bos voor zichzelf nog twee joodse percelen. Over al deze percelen vond na de oorlog rechtsherstel plaats.
- *Inventarisatie van de roof van joodse landbouwgronden in Winterswijk. Kwam dit voor en over hoeveel percelen hebben we het?*
Er zijn in het kader van dit onderzoek 12 landbouwgronden aangetroffen. Van die 12 percelen bleven er negen onverkocht. Rechtsherstel vond bij alle percelen plaats.
- *Gemeentelijke heffingen die aan joodse slachtoffers of nabestaanden achteraf werden opgelegd over de oorlogsjaren, dus juist de jaren dat zij niet over hun huis konden beschikken. Kwam dit voor in Winterswijk?*
Er zijn geen aanwijzingen gevonden dat dit voorkwam in Winterswijk.

⁸⁶ Aalders, Gerard, *Berooid*, p. 25-27, 37-39.

⁸⁷ Zie ook: Slaa, Robin te, *Daar dit een immorele aanslag is*, p. 162-163.

6.2 Betrokkenheid van de gemeente Winterswijk

We kunnen in ieder geval concluderen dat de gemeente welbewust joods vastgoed kocht en we mogen wel aannemen dat men wist dat dit hele proces een zware ontrecting van joden inhield. Hoeveel speelruimte de gemeente had is natuurlijk lastig te zeggen. Zeker voor gemeenteambtenaren zal die erg beperkt geweest zijn. En er was geen raad meer om de burgemeester te controleren. Het lijkt erop dat Bos de aankopen initieerde en in ieder geval de verantwoordelijkheid voor de aankopen droeg. Wat voor mogelijkheid had een gemeenteambtenaar om daar tegenin te gaan? Niet veel waarschijnlijk, hij kon hoogstens Bos wijzen op het feit dat dit duidelijk foute transacties waren.

We zien dat de burgemeester of de gemeente bij een aantal panden zelf het initiatief nam om die te kopen. Bij twee grote aankopen, namelijk het synagoge-complex en de Tuinstraat, handelde de gemeente duidelijk op verzoek of onder druk van de bezetter. Waarschijnlijk had de gemeente weinig mogelijkheid om daartegen in te gaan, als ze gewild had, net als bij andere beslissingen en beleid van de bezetter. Dat argument gebruikte de gemeente na de oorlog dan ook. Dat de gemeente zichzelf daarbij als slachtoffer zag, hielp natuurlijk niet voor de joodse eigenaren.

Tijdens de oorlog mocht de gemeente misschien niet zoveel speelruimte hebben maar na de oorlog had men die natuurlijk veel meer. Hoe stelde de gemeente zich op bij het rechtsherstel? We weten dat oorlogskopers het rechtsherstel konden vertragen omdat hun belangen soms meegewogen werden. De gemeente Winterswijk was een koper die de hand niet in eigen boezem stak en voor haar financiële belangen op kwam. De gemeente maakte geen haast met het rechtsherstel en stelde zich niet ruimhartig op. Vooral bij het rechtsherstel over de synagoge is dat goed te zien omdat daarover het meeste bronnenmateriaal is. De gemeente deed moeilijk over geld en vertraagde, maar betaalde uiteindelijk de kosten van rechtsherstel en restauratie, al moest de joodse gemeente een deel daarvan zelf betalen en had ze voorafgaand aan het rechtsherstel ook al de nodige kosten gemaakt. Dat is het meest opvallende aspect als we naar het rechtsherstel van deze panden kijken en sluit aan bij het landelijke beeld: weinig inleving in de joodse slachtoffers en geen hand in eigen boezem steken. Ook bij Tuunterstraat 38 werden kosten doorberekend die we nu niet meer redelijk zouden vinden.

De belangrijkste feiten met betrekking tot het joodse vastgoed en het rechtsherstel waar de gemeente bij betrokken was:

- Het is moeilijk de opstelling van de gemeente te reconstrueren maar uit de bronnen die er zijn lijkt de gemeente zich niet ruimhartig opgesteld te hebben. In ieder geval zat er tot 1947 weinig schot in en weten we uit de correspondentie van Sientje van Gelder dat zij vond dat de gemeente niet meewerkte.
- De gemeente betaalde de restauratie en rechtsherstel van de synagoge, ongeveer het bedrag dat oorspronkelijk geschat was namelijk iets meer dan f. 6000,-. De joodse gemeente droeg daaraan f. 2800,- bij. De joodse gemeente had voor de overdracht zelf al de nodige kosten gedragen voor schade aan roerende en onroerende goederen die onder het beheer van de burgerlijke gemeente waren ontstaan.
- Bij het pand Tuunterstraat 38 claimde en kreeg de burgerlijke gemeente f. 800,- euro aan vertimmeringen terug die zij zonder medeweten en toestemming van de joodse eigenaar had doorgevoerd. Dat was juridisch correct en standaard onderdeel van het rechtsherstel toen, maar is met de ogen van nu niet billijk te noemen.
- Bij het weiland aan de Eelinkstraat, dat door Bos werd gekocht, vond geen enkele verrekening plaats. De joodse eigenaar ontving niets maar de cijfers of onderhandelingen die daaraan ten grondslag lagen zijn niet duidelijk. Het lijkt een magere regeling voor de erven Menco.
- We zien daarnaast dat de oorlogskopers met geld over de brug moesten kopen. Bos betaalde een flinke schadevergoeding voor Weurden 66 van bijna f. 3000,- en de gemeente moest flink in de buidel tasten om Kloetenseweg 30 te behouden. Daar lijken de onderhandelingen in het voordeel van de oorspronkelijke eigenaren te zijn uitgevallen. Tuunterstraat 38 is een pand met de meest duidelijk aanwijzing dat er echt werd onderhandeld. Een brief van de erfgenamen laat zien dat zij een iets hogere richtprijs voor de verkoop van het pand na de oorlog probeerden te bedingen.
- De gemeente werkte ook op andere manieren mee aan de Jodenvervolging. Er zijn in ieder geval concrete bewijzen dat de gemeente de bezetter hielp bij het leeghalen van joodse huizen en de bezetter daarover informeerde.

6.3 Afsluitend

Als je nu naar dit hele proces van roof en ontrechting kijkt is het moeilijk te geloven dat dit allemaal kon gebeuren in ons land. Nog moeilijker met de ogen van nu is het om te constateren hoe weinig begrip er was na de oorlog voor wat de joden overkomen was, en met hoe weinig emotie men daarnaar keek. Dat was de realiteit van toen en mede de oorzaak dat er nieuwe rondes van rechtsherstel nodig bleken. Ook nu. De opstelling van de gemeente Winterswijk was daarin geen uitzondering.

Het beeld van roof en rechtsherstel in Winterswijk wijkt niet af van de rest van het land. Het joodse vastgoed werd verkocht, en na de oorlog kwam het, via standaard minnelijke regelingen, weer terug bij de oorspronkelijke joodse eigenaar, de bewindvoerder en/of de erfgenamen. Een deel van het vastgoed, waaronder een aantal landbouwgronden, bleef onverkocht.

Het beheer, de verkoop en het rechtsherstel van de joodse panden en landbouwgronden in de gemeente was een aangelegenheid waar de gemeente Winterswijk niet bij betrokken was. Wat betreft betrokkenheid van de gemeente springt in het oog dat de gemeente joods vastgoed aankocht. Ook over dat vastgoed vond na de oorlog rechtsherstel plaats. Met name bij het synagoge-complex en bij de Tuunterstraat 38 valt op dat de gemeente zich niet coöperatief opstelde en haar eigen financiële belangen liet prevaleren boven de morele vraagstukken.

Afkortingen
Literatuur
Archieven

Afkortingen

ANBO = Algemeen Nederlands Beheer van Onroerende Goederen

CABR = Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging

ECAL = Erfgoedcentrum Achterhoek en Liemers

NBI = Nederlands Beheersinstituut

NGV = Niederländische Grundstücksverwaltung

RvR = Raad voor het Rechtsherstel

VO = Verordening

VVRA = Vermögensverwaltungs- und Renteanstalt

NIK = Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap, overkoepelende organisatie van Joodse Gemeenten in Nederland

NIHS = Nederlands Israëlitische Hoofdsynagoge, joodse gemeente Amsterdam en Arnhem

Literatuur

Aalders, Gerard, *Roof. De ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag: Sdu Uitgevers 1999).

Aalders, Gerard, *Berooid. De beroofde joden en het Nederlandse restitutiebeleid sinds 1945* (Amsterdam: Boom 2001).

Blauw, Maili, *Roof en rechtsherstel in Haarlem. Vastgoed uit joods bezit en de rol van de gemeente tijdens de bezetting en de naoorlogse jaren* (rapportage december 2021).

Bossenbroek, *De Meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: Bert Bakker 2001).

Duijvendak, Maarten en Stefan van der Poel, Lege plekken. *Ontvreemding van Joods vastgoed en rechtsherstel in de gemeente Groningen (1940-1955)* (Onderzoeksrapport Rijksuniversiteit Groningen: November 2021).

Kooger, Hans, *Het oude volk. Kroniek van joods leven in de Achterhoek, Liemers en het grensgebied* (Doetinchem: Stichting Staring Instituut 2001).

Kooy, G.A., *Het echec van een 'volkse' beweging. Nazificatie en denazificatie in Nederland 1931-1945* (Utrecht: Hes Publishers 1982).

Krosenbrink, Henk, *Dr. W.P.C. Bos. Zijn leven en zijn tijd* (Doetinchem: Stichting Staring Instituut 1995).

Lelieveld, W., *Winterswijk in oorlogstijd. 10 mei 1940-31 maart 1945. Terugblik* (Aalten: De Graafschap 1945).

Moore, Bob, *Slachtoffers en overlevenden. De nazi-vervolgving van de joden in Nederland* (Amsterdam: Bert Bakker 1998).

Michman, Jozeph, Hartog Beem en Dan Michman, *Pinkas. Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland* (Ede/ Antwerpen: Kluwer Algemene Boeken 1992).

Piersma, Hinke en Jeroen Kemperman, *Openstaande rekeningen. De gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950* (Amsterdam: Boom 2015).

Roof en rechtsherstel. Rapport inzake de gedwongen vervreemding en de herverkrijging door rechtsherstel van onroerende goederen van joodse eigenaren en erfpachters in de gemeente Leeuwarden, alsmede de afwikkeling van eigendomsgebonden betalingsverplichtingen dienaangaande gedurende het tijdvak 1941-1957 (Rapportage Historisch Centrum Leeuwarden: 2021).

Romijn, Peter, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen onder Duitse bezetting* (Amsterdam: Balans 2006).

Schütz, Raymund, *Kille mist. Het Nederlandse notariaat en de erfenis van de oorlog* (Amsterdam: Boom 2016).

Schütz, Raymund, 'Het eeuwig terugkerende rechtsherstel (1954-2017)'. In: *Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden*, 20e jrg. (2018) aflevering 1, p. 118-141.

Schwarz, Mirjam en Hans Bouman, *Ik hoop dat alles weer gewoon wordt. Het aangrijpende verhaal van een Joods meisje in Winterswijk tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: Luitingh-Sijthof 2020), E-book.

Slaa, Robin te, 'Daar dit een immorele aanslag is'. *De houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955* (Den Haag: De Nieuwe Haagsche 2017).

Slot, Eric, 'Crimineel vastgoedcircuit verdiende grof geld aan de Jodenvervolgving,' *Historisch Nieuwsblad*, nr. 9/2008.

Verordnungsblatt für die besetzten Niederländischen Gebiete Jahr 1941.

Vis, Henk, "We hebben ze allemaal gekend..", *bij de namen van de vermoorde joodse inwoners van Winterswijk* (Winterswijk: Havisboek, tweede druk 2017).

Vos, Maarten-Jan en Serge ter Braake, *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog van geroofd Joods onroerend goed. Inzicht in een administratief proces* (Amsterdam: Boom 2013).

Archieven

Erfgoedcentrum Achterhoek en Liemers (ECAL). Toegangsnummers en naam van de archieven

0294	Gemeentebestuur Winterswijk ("Blok 1999"), 1917-198
0263	Gemeentebestuur Winterswijk, 1808-1991
0544	Gemeentebestuur Winterswijk ("Blok 2002"), 1934-1995
0003	Nederlands Israëlitische Gemeente Winterswijk, 1885-1971
0132	Gemeentebestuur Winterswijk ("Blok 2008, archief met o.a. persoonskaarten, dienstplichtkaarten en woningkaarten"), 1858-2003
0829	Gemeentebestuur Winterswijk (aanvulling), 1914-198
0950	Gemeentelijk huisvestingsbureau Winterswijk, 1908-1972

Nationaal Archief in Den Haag

2.09.16	Nederlands Beheersinstituut (NBI), met diverse subnummers (toegang 2.09.16.01 tot en met 2.09.16.15): Beheersdossiers
2.09.48	Raad voor het Rechtsherstel Afdeling Onroerende Goederen, Geschillendossiers

Websites

<https://pointer.kro-ncrv.nl/onderzoeken/de-vastgoedboeken>

<https://www.kadaster.nl/>

<https://labs.kadaster.nl/stories/verkaufsbucher/index.html>

<https://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/open-data/open-data-indexen>

<https://www.joodsmonument.nl>

<http://werkgroepIvdo.com/whzag/>

<https://www.oudwinterswijk.nl/>

<https://jck.nl/nl/page/winterswijk>

